

М. ТЕМИРОВА

**ЎЗБЕК ВА ҚИРҒИЗ ФОЛЬКЛОРИДА
МАҚОЛЛАР МУШТАРАҚЛИГИ**

Тошкент-2016

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:

Салима Мирзаева

Филология фанлари доктори, профессор

Т а қ р и з ч и л а р:

Филология фанлари номзоди, доцент **Каримов Х.**

Филология фанлари номзоди, доцент **Абдуллаева Д.**

Мазкур ўқув-қўлланмада ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари жамланган, ҳамда уларнинг ўзаро типологик ўхшашлиги, мавзулар рангбаранглиги, бадиият масаласи киёсланиб, фольклоршуносликнинг энг сўнгги ютуқлари асосида фикр юритилган.

Китоб филолог-мутахассислар, аспирант-магистрлар, тадқиқотчилар ва барча адабиёт мухлислари учун мўлжалланган.

*Отам Темиров Алибек (марҳум),
Онам Темирова Адолатхон
ризолигига бағишлайман.*

Сўз боши

Бадиий тафаккур ривожининг ҳосиласи бўлган халқ оғзаки ижоди миллий маънавиятимизнинг асосини ташкил этади. Адолатли жамият қуриш ва баркамол шахсни тарбиялаш борасида маънавий мероснинг ўрни бениҳоя каттадир. Ўзининг бой ўтмиши, дини, тарихи, адабиёти, маданияти, тили, урф-одатларидан беҳабар халқ ўз келажагини қура олмаслигини давр исботламоқда. Шу боис ҳам аجدодларимиз томонидан қолдирилган бой маънавий меросни асраб-авайлаш, ривожлантириш ва келгуси авлодга етказишга бурчлидирмиз. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб кўлёмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморлик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади”¹.

Халқимизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибалари, фалсафий-ахлоқий қарашлари, маънавий қиёфаси ва донишмандлигини ўзида ихчам тарзда ифодалаган халқ оғзаки ижоди жанрларидан бири ҳисобланган мақоллар ана шундай кадрли мерос намунасидир.

Халқ мақоллари инсонларни асрлар давомида пок, иймонли, эътиқодли, маърифатли бўлишга ундаб, маънавиятни бойитишга хизмат қилиб келган. Туркий халқларнинг мақолларини ўрганиш ва уларни миллий маънавиятнинг таркибий қисми сифатида тарғиб қилиш Комил Инсон шахсини шакллантиришда муҳим

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. —б 31

амалий аҳамият касб этади. Комил Инсон эса, аввало, маънавий олами бой, тафаккури кенг ва илғор дунёқарашли шахсдир. Таъкидлаш жоизки, “маънавият инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир”¹.

Юксак маънавиятли шахсни тарбиялаш концепциясини амалга ошириш демократик жамият қуришнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Зеро, миллий маънавий меросимизнинг асосий узвларидан бўлган мақоллар кишиларнинг тинч-тотув яшаши, бирдамлик туйғуларининг ривожланиши, мардлик ва жасурлик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик фазилатларининг камол топишида, шунингдек, одоб-ахлоқнинг салбий кўринишларига қарши курашишда асосий восита бўла олади.

Қадимдан туркий тилда сўзлашувчи кўпгина халқлар бир-бирлари билан ёнма-ён, қўни-қўшни бўлиб яшаганлар. Шунинг учун уларнинг яшаш тарзи, урф-одатлари, маросим ва удумлари, шунингдек, бадий тафаккури, эътиқодий қарашлари, моддий маданияти ва адабиётида умумийлик, муштаракликлар кўп. Туркий халқлар оғзаки поэтик ижодининг ибтидоси билан боғлиқ бўлган бундай муштараклик ҳам бу халқларнинг этногенетик тарихи каби қадим замонларга бориб тақалади.

Тарихий шароит ва маданий муҳитнинг ўзгариши билан ёнма-ён яшовчи халқларнинг мақоллари ўртасида ҳам турли тафовутлар юзага келган. Ҳозирги кунда ҳар бир халқнинг ўз келиб чиқиши-этногенезига эътибори кучайган, ўз тарихи ва ўтмишига қизиқиши ошган, ўз-ўзини англаш ҳисси шаклланаётган бир даврда туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек ва қирғиз халқлари томонидан яратилган мақолларни қиёсий тадқиқ этиш бу халқлар ўртасидаги маданий муносабатлар ҳамда ижтимоий-адабий алоқаларни мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек халқи ҳам, қирғиз халқи ҳам ўзининг асрлар давомидаги ҳаётий тажрибаларини мақоллар шаклида келгуси авлодларга қолдиради. Шу боис мақолларнинг “халқ турмушининг энциклопедияси”, “айтилажак фикрнинг калити”, “халқ донишмандлигининг хазинаси”, “инсон ақлининг қаймоғи”, “сўз санъатининг

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. —б 19.

гуллари”, “хаёт ҳақиқати эгаси”, “юриш-туриш қоидаси”, “халқнинг ўтган тарихи” деб таърифлаши бежиз эмас. Фольклорнинг бу жанрида халқнинг ўзига хос табиати, турмуш тарзи, тарихий, ижтимоий, этнографик, этнопедагогик, фалсафий, руҳий, диний ва эстетик қарашлари акс этган. Мақолларда халқ оммасининг реал воқеа-ҳодисалар ва кишилар ўртасидаги турли хил ижтимоий муносабатлар ҳақидаги мантикий хулосалари, шунингдек, кўп йиллик ҳаётий тажрибалари натижасида юзага келган пурҳикмат хулосалари мужассамланган. Мақол жанри шаклий ихчамлилик, кўп маънолилик, халқнинг реал воқелик ҳақидаги хулосаларини бадиий ифодалаш, насихатомуз фикр ва муайян ҳодиса ҳақидаги ҳукмнинг қатъийлиги каби белгилари билан бошқа паремиологик жанрлардан фарқланади. Илм ва ҳунар ўрганиш, дўстлик ва аҳиллик, катталарга ҳурмат ва иззатда бўлиш, мардлик ва тўғрисўзлик каби масалалар ўзбек ва қирғиз мақолларининг ғоявий асоси ҳисобланади.

Мақолларни шарҳлашда инсонни энг олий қадрият сифатида эътироф этувчи фалсафий таълимотга хос тушунчалар, борлиқни идрок этиш ва унинг таракқиёт қонуниятлари асос бўлади. Форобий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Кайковус, Алишер Навоий, Молдо Қилич, Молдо Нияз, Женижок, Тоголок Молдо каби мутафаккирларнинг бадиий ижод, ахлоқ-одоб ва таълим-тарбияга оид қарашлари эътиборга молик ҳисобланади. Мақолларни тадқиқ этишда ғарб файласуфлари ва олимларидан Гегель, Аристотель, Э.Фромм, В. Даль, В.Я.Пропп, З.Фрейд, Э.Б.Тайлор, Е.В.Гусев, В.М.Жирмунский, Ю.Борев, П.Путилов, В.Н.Аникинларнинг бадиий асар таҳлили ҳамда фольклорга оид тадқиқотлари назарий манба сифатида хизмат қилади. Бу борада ўзбек фольклоршунослари Ҳ.Зарифов, М.Афзалов, Б.Каримов, Т.Мирзаев, Б.Саримсақов, К.Имомов, Ҳ.Раззақов, З.Хусаиноваларнинг илмий-назарий хулосалари ҳам катта аҳамиятга эга.

Ўзбек ва қирғиз фольклоршунослигида халқ мақолларини тўплаш, таснифлаш ва нашр этиш ишлари XIX асрнинг II ярмидан бошланди. Бу нашрларга М.Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ва Гулханий, Рожий, Таказодаларнинг “Зарбулмасал” асарлари замин бўлди.

Ўзбек халқ мақолларини ғарб ва рус мусташириқларидан Ҳ.Вамбери, Н.Остроумов, Е.Чернявский, Н.Гацунаев ўрганиб, нашр этганлар.

Халқ мақолларини илмий жиҳатдан ўрганган Т.Мирзаев, Б.Саримсақов, Б.Соатов, О.Мадаев, Х.Шарафиддинов каби олимларнинг тадқиқотлари, шунингдек, халқ оғзаки ижодига оид дарслик, қўлланма ва бошқа манбаларда ҳам муштарак мақолларга оид салмоқли фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Қирғиз халқ мақолларини йиғиш, нашр қилиш ва тадқиқ этиш билан шуғулланган таниқли олимлар К.Юдахин, К.Мифтаков, Б.Керимжанова, П.К.Коновалов, С.Закиров, Ж.Толоев, З.Бектенов, Т.Байжиев, С.Мусаев, Ж.Таштемировларнинг самарали ишлари майдонга келди.

Мазкур ишларнинг кўпчилиги нашр этилган мақоллар тўпламидан иборат бўлиб, ўзбек ва қирғиз мақоллари қиёсий-типологик жиҳатдан шу кунгача ўрганилмаган эди.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг умумтуркий фольклор контекстида бир негизга мансублиги, мақолларнинг яратилиш тарихи ва вужудга келиш асосларини текшириш орқали улар орасидаги муштарак ва фарқли жиҳатларни аниқлаш, мақолларнинг тадрижий тараққиёт босқичларини текшириш, халқнинг фалсафий ва бадий-эстетик қарашларида ижтимоий-тарихий ва географик муҳитнинг ўрнини белгилаш, шунингдек, ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг структурал ҳамда поэтик типологияси масалалари илк марта ўрганилмоқда.

Мақолнинг жанр атамаси ва ўзига хос поэтик табиати

Қадимдан туркий тилда сўзлашувчи қирққа яқин халқлар бир-бирлари билан ёнма-ён, қўни-қўшни бўлиб яшаганлар. Шунинг учун уларнинг яшаш тарзи, урф-одатлари, маросим ва удумлари, анъаналарида уйғунлик мавжуд, шунингдек, бадиий тафаккури, эътиқодий қарашлари, моддий, маданий бойликлари, адабиёти, санъатида ўзаро ўхшашликларини кузатиш мумкин. Туркий халқлар оғзаки поэтик ижодининг ибтидоси билан боғлиқ бўлган бундай муштаракликлар бу халқларнинг этногенетик тарихини қадим замонларга бориб тақалишини кўрсатади.

Тарихий шароит ва маданий муҳитнинг ўзгариши, ривожланиши жараёнида ёнма-ён яшовчи халқларнинг мақоллари ўртасида ҳам турли тафовутлар юзага келган. Ҳозирги кунда ҳар бир халқнинг ўз-ўзини англаш ҳисси шаклланаётган бир даврда туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек ва қирғиз халқлари томонидан яратилган мақолларни қиёсий тадқиқ этиш бу халқлар ўртасидаги маданий муносабатлар ҳамда ижтимоий-адабий алоқаларни мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек ва қирғиз халқи ўзининг асрлар давомидаги ҳаётий тажрибаларини мақоллар шаклида келгуси авлодларга қолдирган. Фольклорнинг бу кичик жанрида халқнинг ўзига хос табиати, руҳий олами, турмуш тарзи, тарихий, ижтимоий, этнографик, этнопедагогик, фалсафий, диний ва бадиий эстетик қарашлари акс этган. Мақолларда халқ оммасининг реал воқеа-ҳодисалар ва кишилар ўртасидаги турли хил ижтимоий муносабатлар ҳақидаги мантиқий хулосалари, шунингдек, кўп йиллик ҳаётий тажрибалари натижасида юзага келган пурҳикмат хулосалари мужассамланган. Чунончи, ҳар бир халқнинг воқеликка ўз эстетик муносабати мавжуд. Бундай муносабат асотирлар, эртаклар, мақол-маталлар ва биринчи галда, йирик ҳажмли эпик асар - дostonларда ўзининг бадиий ифодасини топган бўлади¹.

¹ Турдимов Ш. Г. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари./Ф.ф.д. диссер. автореферати/ Тошкент- 2011. -Б. 3

Мақол жанри шаклий ихчамлилик, кўп маънолилик, халқнинг реал воқелик ҳақидаги хулосаларини бадиий ифодалаш, насихатомуз фикр ва муайян ҳодиса ҳақидаги ҳукмнинг қатъийлиги каби белгилари билан бошқа паремиологик жанрлардан фарқланади. Илм ва ҳунар ўрганиш, дўстлик ва аҳиллик, катталарга ҳурмат ва иззатда бўлиш, мардлик ва тўғрисиўзлик каби масалалар ўзбек ва қирғиз мақолларининг ғоявий асоси ҳисобланади.

Мақоллар халқ оғзаки бадиий ижодининг энг қадимий ва кенг оммалашган жанридир. Мақолларда шу халқнинг ҳаётий тажрибалари, изтироб ва қувончлари, фалсафий қарашлари зухур топади. Шарқ халқлари мақолни “сўз санъатининг гули”, юнонлар ва римликлар “фикрлар ҳукмдори”, итальянлар “халқнинг мактаби”, испанлар “қалб шифокори”, немислар “халқ донолиги” деб атаганлар.

Мақолларда халқнинг табиати унинг жамият ва табиий ҳодисаларга, ўз аждодларининг ижтимоий ва тарихий тажрибаларига муносабати, эстетик идеали, дунёқараши, маънавий-ахлоқий қиёфаси акс этади. Мақол ва маталларда айрим одамларнинг мулоҳазалари эмас, балки муайян халқнинг яхлит қарашлари, муайян воқеаларга муносабати ва донишмандона фикрлари ифодаланади. Кўпчиликнинг фикри, ҳис-туйғулари орқали қабул қилинмаган қарашлар ва хулосалар эса барқарор бўлмай, ҳаётий жараёндан тушиб қолади. Мақоллар эса ҳамиша жонли нутқда мавжуд бўлади ҳамда ўзида муайян ғоя ва фикрни акс эттирганлиги учун ҳам яшовчан бўлади.

Асрлар давомида яратилган ва авлоддан - авлодга ўтиб, сайқалланиб келган мақол ва маталлар халқ ҳаётини таъминловчи ижтимоий қонуниятлар асосини мустаҳкамлаш орқали халқнинг руҳий ва маънавий оламини шакллантириб келган. Мақоллар худди ҳар бир инсон ҳаётини тартибга солувчи қонун-қоидалар ва мезонлар мажмуи бўлиб, бадиий сўз воситасида ифодаланган шакли ҳисобланади.

Мақоллар умумлаштирувчи семантикага эга бўлиб ихчам матн шаклини олган. Мақоллар қисқа, нутқда доимий қўлланувчи, ўғит, панд, насихат мазмунини ўзида акс эттирган, ритмик жиҳатдан шаклланган, халқнинг кўп асрлик тажрибаларини мужассам этган жанридир. Тугал мазмун ифодаланишига кўра тузилиши жиҳатидан гап

қурилишига ўхшайди, лекин гапларнинг умумий тизимида ўзига хос мазмуни билан ажралиб туради.

Мақолнинг анъанавий мазмун-мундарижаси доимо икки қисмли бўлади: бир вақтда ҳам ўз маъносида, ҳам кўчма маънода тушунилади: “*Сув берганга сут бер*”. Мақоллар нутқда кенг қўлланиш хусусиятидан ташқари кенг семантикага эга бўлиб, ҳаётий ҳодисаларга татбиқ этиш мумкин бўлган халқ донишмандлиги ифодасидир. Мақоллар мазмун мундарижасига кўра умумлаштириш хусусиятига эга, ҳаётий-маиший қонуниятларни ўзида акс эттиради, ҳар бир инсон ва ҳамма учун “тавсия” бера олиш хусусиятига эга. Мақоллардаги образлилик унинг кенг миқёсда ёйилишига сабаб бўлади. Мақоллар ҳаётда учровчи айрим типик ҳолатларни тавсифлайди. Бу ҳолатлар одатий нутқий вазиятлардан кенг қўлланиши ва турғун эканлиги билан фарқ қилади. Кўп маъноли мақолларнинг қўлланиши кўчма маънога эга бўлади ва ритмик жиҳатдан ташкилланган бўлади: “*Саёз дарё шовқин оқар, Чуқур дарё сокин оқар*”.

Мақолларда халқ томонидан асрлар давомида йиғилган тажрибалар асосига қурилган лўнда, пишиқ ва мухтасар хулосалар намоён бўлади. Мақоллар ўғит-таълим беради, лекин ҳар доим ҳам тугал ҳукм бўлавермайди. Бироқ, ҳар бир мақолдан келиб чиқадиган хулосани эътибордан четда қолдирмаслик лозим. “Мақол - ҳаётий тажриба асосида халқ томонидан яратилган, одатда панд-насихат мазмунига эга бўлган ихчам образли ва ҳикматли ибора, гап”¹, дейилади тилшуносликка оид луғатларда. Халқ ҳаёти, турмуш тарзи ва дунёқарашининг ўзгариши билан мақол ва маталларнинг янги-янгилари пайдо бўлиб (масалан, “*меҳнатдан келса бойлик, Турмуш бўлар чиройлик*” каби), эскилари унутилади (“*От - одамнинг йўлдоши*”), лекин аждодларнинг паремиологик мероси кейинги асрлар учун ҳам аҳамиятли бўлиб қолаверади, чунки ўзининг мазмуни ва бадиий-эстетик аҳамиятини йўқотмайди. Мақолларнинг кенг тарқалиши ва умрбоқийлигининг сабабларидан яна бири айримларининг ўз маъносини йўқотиб, фақат кўчма маънода қўлланишидир. Масалан, “*Ўтган кунинг унутма, эски чоригинг қуритма*” мақолининг иккинчи қисми дастлаб ўз маъносида ишлатилган бўлса, бугунги кунда

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2 - томлик, Т.І, М.: «Русский язык», 1982.- Б.456.

фақат кўчма маънода қўлланади. Лекин шундай мақоллар ҳам бўлганки, улар яратилган даврдаёқ кўчма маъно касб этган. “Сўз чумчуқ эмас, Оғиздан чиқса, тугиб бўлмас” ёки “Эр-авра, хотин-астар” каби мақоллар яратилган давридаёқ ўз маъносида тушунилмаган, балки ижтимоий ҳаёт ходисаларининг турфа кўринишлари ҳақидаги ибратли хулосани баён этишда татбиқ этилаверган.

Мақоллар қайси мавзуда яратилмасин, ҳамиша умумлашма маъно касб этади. Яъни бу жанрга мансуб намуналар реал ҳаётнинг образли инъикоси, турфа ҳаётий ходисаларга эстетик муносабат ва баҳонинг бадиий ифодасидир. Шу боис мақоллар турли пафос ва мазмунда: кувноқ ёки ғамгин, таскин берувчи ёки захарханда кулги, аччиқ киноя ва бошқа оҳангларда яратилган.

Халқ донишмандлигининг бадиий кўзгуси ҳисобланган мақол ва матал атамаларининг луғавий маъноси, истилоҳий маъноси ва поэтик табиати ҳақида қандай таъриф ва изоҳлар мавжуд? Биринчи галда мазкур масалаларга ойдинлик киритиш, бу атамаларнинг илмий изоҳини бериш мақол жанрининг эволюцияси, функцияси, поэтик табиати, аналогик ва айнан бир хил турларини таснифлаш тамоийллари ва ҳоказо хусусиятларни тадқиқ этишда муҳим.

Қадимда туркий халқлар адабиётида мақол жанрини англатувчи “saw” атамаси ва “оталар сўзи” бирикмаси қўлланилган. Тилшунос ва этнограф, сайёҳ ва фольклоршунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида سَافُ “saw” сўзи “оталар сўзи” деб берилган ва سَافُدا مَنَدَغ تَكَلرُ sawда мундағ кэлир - а эмас оталар сўзида шундоқ келади” тарзида изоҳланган.¹ Маҳмуд Кошғарийнинг қайд қилишича, “saw” сўзининг туркий тилда бирдан ортиқ маънода қўлланганини қуйидаги таърифлардан англаш мумкин: سَافُ saw - қисса. Қадимги воқеалардан хабар бериш, айтиш. سَافُ saw - ҳикоя. Бирор воқеани айтиб бериш. سَافُ saw - рисола, хат, кичик китобча. سَافُ saw - сўз, нутқ. سَافُ saw - илгариги хабарлар, янгиликларни етказувчи. Шундан олиб, سَافُجِي نَبِي - наби- пайғамбарларга дейилади. Чунки у бир қанча хабарлар эшиттиради, ёзилган нарсаларни етказди. سَافُجِي sawч - келин ва

¹ Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. 3-том. – Тошкент: Фан, 1963. –Б.168-169.

куёвлар орасида, юқорида айтганимиздек, бир-бирига хат-хабарлар элтувчи совчи.

بَلَاكًا أَرَّانَ سَقَلَرِنَ الْغَلِّ اُكْتُ
أَذْ كُوسَفَعِ اَذَلْسَا اُوَزْكََا سِنْكَارُ

Шеърда шундай келган:

“Билагон одамларнинг сўз, насиҳатларидан фойдалан.

*Чунки яхши сўз таъсир қилгач, дилга жойлашади”*¹. Демак, мақол жанрини ифодаловчи истилоҳ сифатида қўлланилган “оталар сўзи” атамаси туркий тилларда фаол ишлатилган. Қадимги туркий тилдаги “*caw*” сўзи бир неча маънода қўлланилган кўп маъноли лексема бўлиб, мақол маъносини ҳам англатган.

Туркий халқлар сирасига мансуб бўлган усмонли туркларда ҳам мақол жанри атамаси “*ATASÖZLERİ*” шаклида ифодаланган ва бугунги кунда ҳам “*ATASÖZLERİ*” тарзида истеъмолда фаол қўлланади². “Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча луғат”да мақол сўзи қуйидагича берилган: мақол -*maqal* - *atasözü*³. Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар матнида мақолга оид сўз бирикмалари мавжудлигини инобатга олган ҳолда айтиш мумкинки, мақол қадимги туркийларда “ота сўзи” ёхуд “оталар сўзи” шаклида қўлланган.

Маълумки, туркий халқларга оид ёзма ёдгорликларнинг яратилиш даври V-VIII асрларга тўғри келади. Халқ оғзаки бадий ижоди намуналари эса ёзув пайдо бўлгунга қадар яратилган. Демак, халқ оғзаки ижодининг энг кичик афористик жанрлари турк ҳоконлиги ҳукм сурган даврлардан ҳам илгари яратилган деган хулоса ҳақиқатга яқиндир. Халқ оғзаки ижодининг қадимий намуналари эса бизгача етиб келган эмас.⁴ Бу эса мақол жанри V-VIII асрлардан илгари ҳам туркий халқларда “оталар сўзи” шаклида исломгача истеъмолда бўлган деган хулосани беради.

Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи ҳам “оталар сўзи” мазмунини берувчи “*caw*” атамасини “Девону луғотит турк”да жуда кўп ўринда қўллайди. Туркий заминга

¹ Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. 3-том. – Тошкент: Фан, 1963. –Б.169.

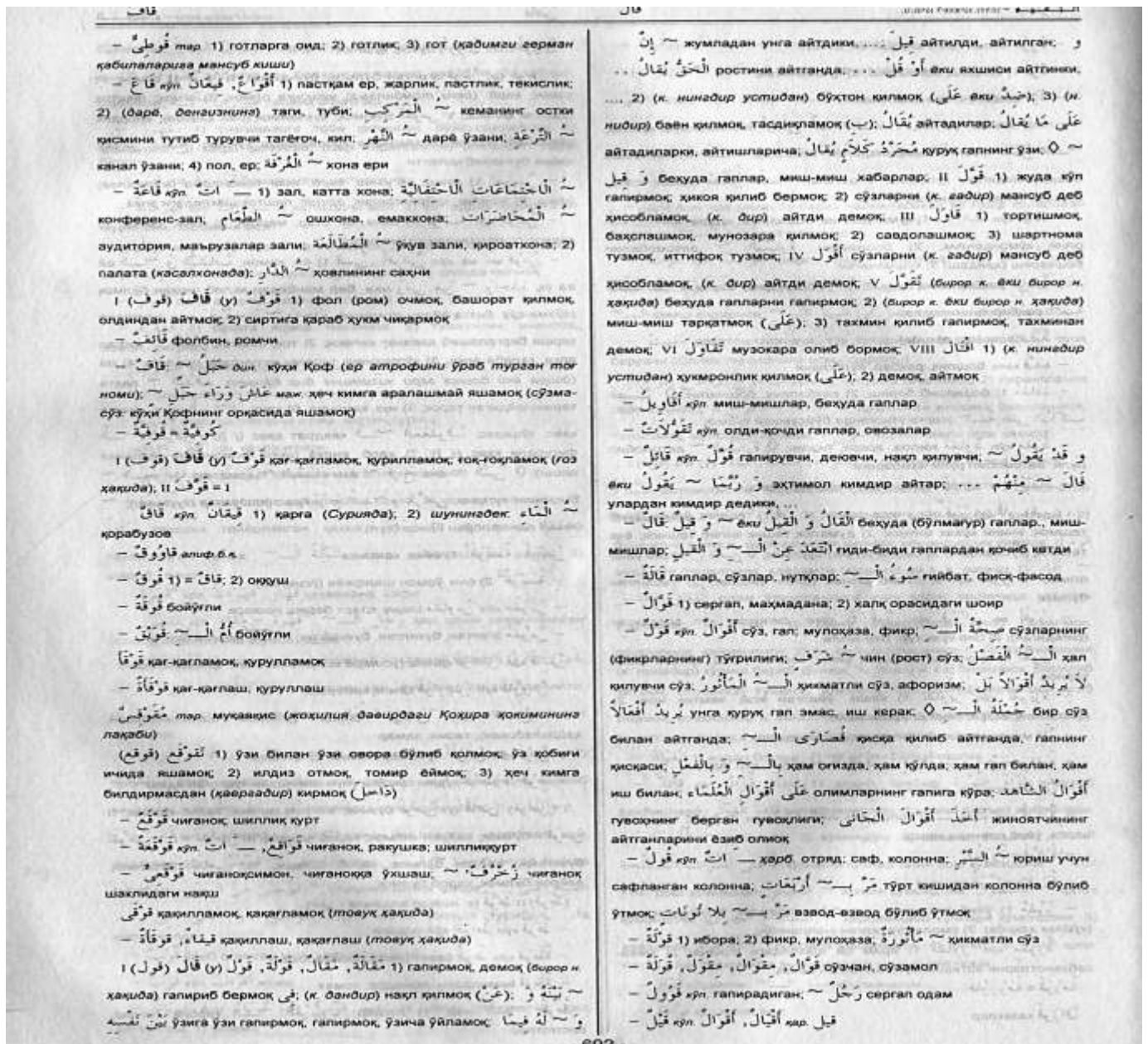
² Ўзбек ва турк мақоллари, иборалари. И.Йўлдошев, Т.Ўзтурк, Ю.Ўзтурк.-Тошкент., 1998. –Б. 86.

³ Бердақ Ю. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча луғат. Т: Ўзбекистон, 1993. –Б. 261.

⁴ Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик 1-том. -Тошкент: Фан, 1988. –Б. 25.

ислом ёйилгандан кейинги даврларда “saw”, яъни “оталар сўзи” номи билан бирга унинг арабча муқобили “мақол” атамаси тенг қўлланаверган.

Мақол – арабча сўз бўлиб, قَوْل (қавл) “қавл”, “қола”- айтмоқ, гапирмоқ; ҳикоя қилмоқ маъноларини англатади¹. “Арабча-ўзбекча бошланғич луғат” да ҳам мақолнинг луғавий маъноси қуйидагича берилган: _____ мақа: лун – сўз; гапириш, нутқ. _____ мақа: латун – 1) сўз; гапириш, нутқ; 2) мақола.² Яна бир арабча-ўзбекча луғатда: “Ақвалун

¹ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь.-Москва: Русский язык, 1989.-С. 665.

² Ҳасанов Б. Арабча-ўзбекча бошланғич луғат.-Тошкент: Мовароуннаҳр, 1996.-Б. 516.

- сўз, гап, мулоҳаза, фикр” деган изоҳ берилиб, “ал қавлун маъсурату - ҳикматли сўз, афоризм” каби шарҳлар билан изоҳланган¹.

Мазкур афористик жанр тараққиётини белгилашда “мақол” ва “оталар сўзи” каби жанр атамаларининг луғавий ва этимологик маъноларини изоҳлаш, шарҳлаш муҳимдир. Демак, араб тилидаги “мақол”нинг луғавий маъноси туркий тилдаги “оталар сўзи” билан айнан яқин муносабатда эканини таъкидлаш тўғри бўлади. Бундан ташқари мақолнинг луғавий маъноси билан унинг илмий атамалик маъноси ҳам ўзаро генетик муносабат борлигидан далолат беради.

Туркий халқлар орасида “мақол” сўзи ўрнига “масал” қўлланганининг гувоҳи бўлиш мумкин. Масалан, Алишер Навоий ғазалларида “*масалдурким, уйқу ўлимдур*” каби шаклда учраса, мақол қўллаш асосига қурилган бадиий санъат “ирсолу масал” деб номланган.² Фольклоршуносликка оид тадқиқотларда ҳам масаллар мақолларнинг келиб чиқиши манбаи эканлиги таъкидланади.³ Рус олими А.А.Потебнянинг аниқлашича, мақолнинг ихчам шакли бутун бир компакт ҳолатда, “алгебрик формула” бўлиб, муайян шеърый асарнинг мантиқий маркази, унинг лейтмотивини ташкил этади.⁴ Олимнинг эътирофича, мақолларнинг пайдо бўлиш манбаи масалдир. Шундай масаллар борки, унда мақоллар ижод этилмайди, балки тайёр ҳолда қўлланади.

Масалда мажозий усул орқали дидактик функция бажариш кўзда тутилади, шу билан бирга, масал бирор типик ҳодисанинг тасвирланиши билан ҳам характерланади. Бу ҳолатда ҳар бир персонаж жиддий характер қиёфасига эга бўлади. Мазкур тимсол муайян хусусиятларни, маънавий оламни ёки ақлу фаросат даражасини намоён этади ва у одатда статик ҳолда бўлади. Мақол образнинг муҳим қиррасини таъкидлаб кўрсатишга хизмат қилади.

¹ Ан-наъим. Арабча-ўзбекча луғат.-Тошкент: Мерос, 2003.- Б. 692.

² Хусайний А. Бадоеус-саное.-Тошкент: Адабиёт ва санъат., 1986. –Б. 160.

³ Саримсоқов Б. Мақоллар // Ўзбек фольклори очерклари. 3 жилдлик. 1- жилди. -Тошкент: Фан, 1988. -Б.88

⁴ Потебня А. А. Из лекции по истории словесности.Басня, пословица, поговорка. –Москва. 1987.// ru. Wikipedia.org/wiki /

Қирғиз, қозоқ, туркман, қорақалпоқ, уйғур, озарбайжон, татар каби бошқа туркий халқларда ҳам мақол истилоҳи “оталар сўзи” шаклида келиши кузатилади. Кўринадики, туркий халқлар фольклоридаги бундай ўхшашлик қадимда бу халқлар учун умумий яхлит негиз, бобо тил бўлганидан дарак беради. “Мақол” сўзининг ўзақ маъноси “сўз, гап, нутқ, гапирмоқ, айтмоқ, ҳикоя қилмоқ” эканлиги туркий тилларга қардош бўлмаган халқларда, масалан, рус тилида ҳам учрайди. Чунончи, рус тилидаги “пословица” атамасининг ўзаги ҳам “слова” сўзидан ташкил топган¹.

Мақол жанрини аташда туркий халқларда ўхшаш хусусиятлар кузатилади. Таъкидлаш жоизки, жуда кўп халқлар мақолларни “оталар сўзи” маъносида қўллайдилар. Турк ва чуваш мақоллари қиёсига бағишланган тадқиқотда чувашлар мақолни “ваттисен самахе”- аждодлар насиҳати, аждодлар (айнан эса, кекса кишилар) фикри деб аташлари, турклар (усмонли турклар) эса “ata sozleri”, “atalar sozi”, яъни “оталар сўзлари”, “оталар сўзи” деб қўллаши шарҳланган². Генетик илдизлари мақол жанри билан бир бўлган “матал” нинг эса луғавий маъноси араб тили луғатларида учрамайди.

Юқорида зикр этилган қадимги туркий ёдномалар матнида, жумладан, М.Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ҳам бу сўзнинг қўлланилиши кузатилмайди. Шу боис, маталнинг луғавий ва этимологик маъноси ҳақида муайян фикр айтиш мушкул. Маталнинг қайси даврлардан буён истеъмолда қўлланганлиги ҳам маълум эмас, бироқ унинг илк намуналари қадимги давр фольклори таркибида мавжуд бўлганлиги аниқ.

“Матал” термини ҳақида фольклоршунос Б.Саримсоқовнинг қуйидаги мулоҳазалари эътиборга молик: “Бизнингча, “матал” термини араб тилидаги “масал” сўзидан айрим фонетик ўзгаришлар орқали ўтиб ўзлашган ва тугал ҳукм ифодалайдиган образли ибораларга нисабатангина қўлланила бошланган бўлса керак”.³

“Матал” қадимда ва ўрта асрларда топишмоқ, ҳикматли сўз, эртақ, масал, ҳикоя қилиш, нақл қилиш, ҳикмат айтиш маъноларида ишлатилиб келинганини назарда

¹ Ожегов С.И. Словарь русского языка.-Москва, 1968.- С. 559.

² Ефимова Ю.Ф. Сравнительно-сопоставительный анализ структуры и семантики турецкий и чувашский пословиц. КД. [www/ mirrabot/ com /word/ word- 11546/ html](http://www.mirrabot.com/word/word-11546/html) -59 кб.

³ Саримсоқов Б. Мақоллар // Ўзбек фольклори очерклари. 3 жилдлик. 1-жилди - Тошкент: Фан, 1988. –Б. 88.

тутсак¹, матал атамасини “масал”нинг фонетик ўзгарган шакли деб қабул қилиш мумкин бўлади. Чунончи, масалда юқорида саналган жанрларнинг муайян элементлари, излари мавжудлиги сезилади. Демак, мазкур паремик жанрларнинг дифференциялашиб бориши нисбатан кейинги даврларга хос.

Қирғиз халқ оғзаки ижодида мазкур паремик жанрнинг атамаси “макал” шаклида қўлланади. Мақоллар тадқиқига бағишланган ишларда мақол жанри хусусиятлари, илмий таърифи, жанрлараро муносабати, генезиси, поэтикаси ва хоказо масалалар хусусида сўз боради. Лекин уларда “макал” сўзининг луғавий ва истилоҳий маъноси ўртасидаги боғлиқлик ҳақида фикрлар учрамайди. Шунини қайд этиш ўринлики, қирғиз халқ оғзаки ижодида “матал” атамаси “лақаптар” деб юритилади. Бу сўз ўзбек тилидаги “лақаб” сўзига мазмунан яқин келади. Мақол ва маталлар бирикмаси қирғиз тилида “макал-ылақаптар” тарзида ҳам қўлланилади.

Мақол ва маталларнинг яратилиш тарихи инсоннинг дунёни англаш ва тафаккур қилишнинг илк даврларига бориб тақалади.

Кўп қиррали инсон ҳаёти дарсларининг барча натижалари, уларга нисбатан халқ орасида сўзга чечан донишманд инсонларнинг чиқарган хулосалари, образли ифодалари мақол ва маталларнинг келиб чиқишига хизмат қилади. Агарда ушбу мулоҳаза ва хулосалар кўпчиликнинг фикри, ҳис-туйғулари орқали қабул қилинмаса, барқарор бўлмайди.

Мақол, маталлар - тарих, ҳаёт ҳақиқати, ўтмишнинг тасвири, ҳаётнинг нусхаси, одамларнинг бири-бирига, атроф-муҳитдагиларга мулоҳазаси, уларнинг оламга, табиатга, турмушга бўлган муносабати, ўй-фикри, умид-тилаклари, урф-одати, хулқ-атвори, чиқарган хулосалари.

Ўзбек халқида “Сўз кўрки - мақол”, қирғиз халқида “Мақол - сўзнинг отаси” дея бу жанрга ўзгача эътибор билан қаралади. Кимки “оталар сўзини”, “илгаргилар гапини” яхши билса, бундай одамнинг маънавий дунёси кенг, юксак савияга эга бўлишлиги эътироф этилган.

Фикримизча, мақолнинг жанрий хусусиятларини гуруҳлаштириш мумкин.

Мақолнинг жанрий хусусиятлари:

¹ Ўша китобда. -Б. 88.

- 1) яратилиш тарихи, ҳақиқати бор.
- 2) ўзига хос тил хусусияти бор.
- 3) мутаносиб мантиққа эга.
- 4) Ҳаётий тажриба асосида чиқарилган хулоса мавжуд.

Тузилишига кўра:

- 1) қисқа ва лўнда.
- 2) назмий ёки насрий.
- 3) поэтик тузилишга эга.
- 4) образлар тизимига эга.

Мазмунига кўра:

- 1) ўз ва кўчма маънода келиши.
- 2) ўғит, доно фикр бўлиши.
- 3) турли мавзуларда бўлиши.
- 4) нутқий вазиятга кўра қўлланиши.

Ҳар икки халқ оғзаки ижодида мақоллар ибратли, ҳикматли сўз, донишмандлик хулосаси сифатида асосий жанр бўлиб ҳисобланади. Бу жанр умумтуркий фольклорда жуда қадимдан тарихан тараққий этиб келади ва ривожланиш жараёнида атама изоҳи ва шакл, мазмун мундарижаси сайқалланиб келмоқда.

Паремик жанрларнинг ўзаро муносабати

Паремиологларнинг аниқлашича, турли-туман халқларнинг кўпгина мақол ва маталлари семантик хусусиятига кўра ўзаро адекват (ўхшаш), уларнинг айримлари мазмун жиҳатидангина эмас, ташқи тузилиши, шакли бўйича ҳам мутаносиб келади. Адабиётларда адекват сўзи моноэквивалентлик терминининг синоними сифатида кўрсатилади. Адекват - (лот. *adequatus* – тенглаштирмақ, ўхшатмоқ). Мутаносиб, аниқ, тўғри деган маънони англатади. Эквивалент (лот. *aequivalens* – баробар қўлланувчи, тенг қийматли) бири ўрнида иккинчиси қўлланадиган тушунча, нарса бўлиб, тенг қийматга эга бўлади, моҳият эътибори билан бири ўрнига иккинчиси қўлланиши мумкин.

Паремаларнинг адекватлик ҳолати турли мамлакат олимлари томонидан тадқиқ этилган. Туркий халқлар оғзаки ижодида мақол ва маталлар асосий ўрин эгаллайди. Мақол ва маталлар оғзаки ижоднинг ўзига хос ёдгорлиги, халқ донолигининг мажмуи, ижтимоий-тарихий, ҳаётий тажрибаларининг тўпламидир. Бу жанр халқнинг кўп йиллик тарихи силсиласида яратилиб келинади. Халқнинг табиат, маиший ҳаёт, муайян тарихий факт, воқеликни кузатиши асосида, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётга муносабатини билдириш маъносида майдонга келган. Мақолларда кўплаб аждодларнинг оммавий, умумий донишмандлиги яхлит ифодаланган. Аждодлар мураккаб ва оғир турмушдан хулосага келиб, ўз тажрибаси синовидан ўтган мулоҳазаларини ўзининг келажак ҳақидаги орзуларига қўшиб, юксак маънавий ва инсоний фазилатларни турфа мавзулардаги мақолларда таъкидлаб кўрсатганлар. Мақол ва маталлар халқнинг маънавий маданиятининг узвий қисми бўлиб, уларни ҳамма даврларда илмий тадқиқ этиш долзарблик касб этади.

Фольклор асарларини тур ва жанрларга ажратишда лирик, эпик ва драматик турларга таснифлаш тамойилига амал қилиб келинади. Айрим жанрларнинг шакли, мазмуни, табиати ва функциясига кўра алоҳида белгилари мавжудлиги ҳам

таъкидланади. Хусусан, мақол, матал, топишмоқ, олқиш, қарғиш ва юмуқ ибораларга нисбатан махсус тур номи қўлланади.¹

Маълумки, адабий турларни учтага – эпос, лирика, драма кабиларга ажратиш Аристотель замонидан буён анъана бўлиб келган.² Ушбу тасниф адабий жараёнда мавжуд бўлган барча жанрларни аниқ ва тўла камраб ололмаслиги³ сабабли тўртинчи адабий тур ёки парема деб аталувчи махсус тур алоҳида ажратиб кўрсатилади.

Ўзбек фольклоршунослигида мақол, матал, топишмоқ, ҳикматли сўзлар “кичик жанрлар тури” деб ҳам юритилган.⁴ Рус фольклоршунос олими В.Е.Гусев бу жанрларни эпик тур таркибида ўрганиш зарурлигини таъкидлайди⁵. “Адабий турлар ва жанрлар” тўпламида ҳам мақол, матал каби жанрлар эпик турга мансуб деб кўрсатилади: “Эпик системанинг хил ва жанрлари эпосни ташкил этади. Бунга хикоя, повесть (ёки қисса), роман-эпопея, очерк, эссе, миф, афсона, ривоят (адабий эртак, йиғи, латифа, мақол, матал, ҳикмат, афоризм) ва бошқалар киради”.⁶ Фольклоршунос С.Г.Лазутин эса мақоллар буткул лирик турга тааллуқли бўла олмаса-да, фольклорнинг лирик жанрлари билан умумий-муштарак хоссалари мавжудлигини қайд этади⁷. Ўзбек фольклоршунослигининг йирик тадқиқотчиси Б.Саримсоқов “Жанрларнинг ўзаро муносабати узоқ тарихий жараён, бу жараённинг ҳаракатлантирувчи қонуниятлари мавжуд ва уларнинг амал қилиш тарзи махсус тадқиқ қилиниши лозим”⁸, деб таъкидлаган эди. Ўзбек халқ мақолларини монографик жиҳатдан ўрганган Б.Соатов мақол ва маталлар ҳамда шу каби паремик жанрларни алоҳида адабий тур сифатида тадқиқ этиш зарур, деб ҳисоблайди⁹.

¹ Саримсоқов Б. Мақоллар// Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик. 1-том. –Тошкент: Фан, 1988. –Б. 82 ; Ўша муалиф: Адабий турлар ҳақида мулоҳазалар// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1993. 5-6-сон. –Б. 3-13; Ўша муаллиф: Яна ўша тўртинчи адабий тур// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. Тошкент, 2002.28 июнь.

² Аристотель. Поэтика. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980.-Б.7.

³ Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари.-Тошкент, 2004. –Б.80.

⁴ Сафаров О. Ўзбек фольклорининг жанрлар системаси // К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди.-Тошкент: Ўқитувчи, 1990. –Б. 85.

⁵ Гусев В.Е. Эстетика фольклора. –Ленинград., 1967. -С. 162.

⁶ Адабий турлар ва жанрлар 3 томлик.1-том. –Тошкент: Фан, 1991.-Б. 7.

⁷ Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы. –Москва: Высшая школа, 1990.-С.158.

⁸ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси. Ўзбек фольклорларининг эпик жанрлари. Фан, Тошкент, 1980, –Б.98.

⁹ Соатов Б. Паремнологик жанрларнинг ўзаро муносабатлари масаласига доир// Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 1998. № 3. –Б. 38.

Мақол таҳлилига оид аксарият адабиётларда мазкур жанр замирида донолик зуҳр этилиши, насрий ёки назмий кўринишда бўлиши каби асосий хусусиятлар кўрсатилади. Б.Саримсоқовнинг паремияни алоҳида адабий тур сифатида ажратишига муносабат билдирган Д.Қуроноф: “Албатта бу таклифларнинг ҳаммаси ҳам муайян асосга эга, бироқ уларни қабул қилмасликка сабаблар кўпроқ кўринади”,-деб ёзади.¹ Лекин қуйроқда роман ва сатирани алоҳида тур деб бўлмаслигини далиллаган бўлса-да, паремик жанрлар масаласига тўхталмаган. Адабиётшуноснинг қуйидаги фикрлари эса анъанавий уч турдан фарқланиб турадиган тур борлигини тасдиқлайди: “...адабий жараёнда мавжуд асарларнинг барини ҳар доим учала турдан бирига мансуб этиб бўлмаслиги ҳам аён ҳақиқатдир”.²

Бизнинг фикримизча, паремик жанрлар мавжудлиги боис, улар ўзаро шакли ва мазмун мутаносиблигига, уйғунлигига кўра каттароқ туркумга – адабий турга бирлашиши ҳам ҳақиқатдан йироқ эмас.

Фольклор асарларини жанрий мансубиятига кўра бири-биридан фарқлаш аҳамиятли эканини таъкидлаш зарурдир. Чунки уларнинг табиати, пайдо бўлиш, ривожланиш, диффузион ўзгариш ва ўз ўрнини бошқа жанрга бўшатиб бериш жараёнини кузатиш асосида фольклорга хос қонуниятларни ўрганиш, умумлаштириш имконияти юзага келади. “Фольклор жанрларининг ўзаро муносабати ва таъсири масаласи ўта даражада кенг қамровли мураккаб масала бўлиб, у фольклордаги ижодий жараённинг тарихий-тадрижий масалаларини нисбатан тўлароқ ва чуқурроқ ёритишни талаб қилади. Фольклор жанрлари ўртасидаги ўзаро муносабат динамик жараён ҳисобланиб, у халқ ижодиётининг воқеликни акс эттиришдаги эволюцион, барқарор анъанавийлик бағридаги индивидуал ижро маҳорати асосида содир бўлади”³. Бадиий асарлар, хусусан, айрим фольклор асарларини жанрга, турга ажратишнинг мураккаблиги инсоният яратган дастлабки ижод намуналари синкретик (қоришиқ) ҳолатда бўлганлиги билан изоҳланади. Адабий турлар ва жанрлар ўртасидаги хусусий фарқлар эса кейинчалик пайдо бўлган. Бундан ташқари, инсоният ҳаётининг дастлабки босқичида, аввало,

¹ Қуроноф Д. Адабиётшуносликка кириш.-Тошкент: Фан, 2007. –Б. 171.

² Кўрсатилган асар.-Б. 172.

³ С.Алимов, Т.Собитова. Халқ оғзаки ижодиётдан ўқув қўлланма.1-қисм. Тошкент, “Университет” нашриёти, 2007.

содда шаклдаги асарлар, кейинроқ эса мураккаб формалар яратилганлиги табиий. Чунки поэтик тафаккурнинг қуйи даражасида мураккаб шаклли, катта ҳажмли асарлар яратилмаганлиги аниқ.

Ўзбек ва қирғиз халқлари оғзаки поэтик ижоди паремик жанрларга ўта бойдир. Шунинг учун ҳам паремик жанрлар сирасига кирувчи асарлар шакли ва мазмун жиҳатдан мутаносиблигини, уйғунлигини ҳисобга олган ҳолда уларни каттароқ туркумга бирлаштириш, бу каби паремик жанрларни алоҳида адабий тур сифатида тадқиқ этиш зарур деб ўйлаймиз.

Паремик жанрлар таркибига шаклан ихчам ва қисқа бўлган мақол, матал, топишмоқ, ҳикматлар ҳамда афоризмлар киради. Паремаларни ўрганувчи соҳа эса “паремиология” деб аталади. “Паремиология” атамаси юнонча *paroimia* (ҳикмат) ва *logos* (фан, таълимот) сўзлари асосида ясалган бўлиб, “ҳикматни ўрганувчи фан” маъносини англатади. Паремиология халқ донолигини ўрганувчи фандир. Паремия деб тилда барқарор бўлган, нутқда синтактик жиҳатдан гап шаклида келувчи, панд-насихат, таълимий мазмунни етказиш учун қўлланувчи бирикмаларга айтилади.¹ Паремиялар одатда аноним равишда яратилади, яъни матн муаллифи маълум бўлмайди. Бироқ, у ёки бу паремиянинг яратилиш даври ёки жойи ёхуд муайян ижтимоий табақа вакили томонидан яратилганлиги матн мазмунидан сезилиб турсада, у халқ бадиий ижодининг маҳсули ҳисобланади.

Мақол, матал, топишмоқ ҳамда барчага маълум ва машҳур бўлган панд-насихат руҳи билан суғорилган нақл, ривоятларни паремиялар доирасига мансуб деб ҳисобласа бўлади. Паремиялар нутқда сўзлар ва фразеологик бирликлар каби барқарор ҳисобланади. Паремиялар типик ҳолатларда муҳим бадиий-эстетик вазифа бажаради. Шунингдек, тил системасининг барқарор унсури сифатида матн тузилишида муҳим роль ўйнайди. Паремик жанрлар нутқий вазиятда функциялашади ҳамда бошқа оғзаки ижод жанрларига мос ҳолда алоҳида жанрий белгиларга эга бўлади.

¹ www.wiki.pedia.org/wiki.paremia. Бахтин М.

М.М.Бахтин назариясига кўра иккиламчи жанрлар тизимига барча бадиий нутқ жанрлари мансуб, паремияларнинг қўлланишидаги тафовут шубҳасиздир. Шеърятда паремия кам ҳолда қўлланади. Бу ҳолат лириканинг муаллиф шахсиятини ифодалашга йўналтирилган бўлиши, муаллифнинг кечинмалари, руҳияти акс этиши наинки бутун халқнинг руҳияти ва фалсафасини эмас, якка шахс оламини инъикос эттиришга қаратилгани билан изоҳланади. Мақол ва маталларнинг асосий систем мутаносиблиги бутун бир халқнинг фалсафаси, руҳиятини ўзида акс эттиришидир.

Фольклоршунос Б.Саримсоқов паремик жанрларда ақлий нисбат устун туриши хақида тўхталиб, шундай ёзади: “Бадиий кечинманинг бу шакли (паремик кечинма-М.Т.) юқоридаги уч адабий турга (лирик, эпик, драматик тур-М.Т.) хос кечинмадан ўзининг барқарор табиати ва таркибида ҳиссий нисбатга қараганда ақлий нисбатнинг устунлиги билан фарқланиб туради”.¹

Ҳақиқатдан ҳам, фольклоршуноснинг фикрига қўшиламыз, масалан, “*Бир йил тут эккан киши, Қирқ йил гавҳар терар*” ёки “*Дўстинг билан дилдош бўл, Қилар ишига қўлдош бўл*” мақоллари, “*Қордан қочиб, ёмғирга тутилмоқ*”, “*Бели оғримаганнинг нон ейишини кўр*” маталлари, “*Бировни суйдиради, Бировни куйдиради*”, “*Асалдан ширин, заҳардан аччиқ*” (жавоби: *тил ва сўз бўлган*) топишмоқларида ҳамда бошқа паремик жанрларда ақлий нисбат устундир. Юқорида келтирилган паремиянинг мақол, матал, топишмоқ каби қисқа, ихчам шаклдаги мисолларидан ҳам уларда ақлий нисбат устунлиги яққол кўринади.

Маълумки, паремик жанрлар ҳаётий воқеликнинг ўзини акс эттирмайди, балки шу воқеа-ҳодисадан келиб чиқадиган фикр-хулосаларни ўзида ихчам шаклда, кристал ҳолда ифода этади. Лирик жанрлар эса воқеа-ҳодисадан ҳосил бўлган ҳиссий кечинмани акс эттириши билан характерланади. Демак, паремик жанрларда “ҳиссий компонент иккинчи планга кўчиб, ақлий компонент биринчи планга чиқади”.² Паремик жанрлардан мақол ва маталларнинг лирик асарларда қўлланилиши ҳам кузатилади. Бу жанрларнинг қўлланиши паремияларнинг

¹ Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. -Тошкент., 2004. - Б.88-89.

² Ўша манба. 89-саҳифа.

аксарияти одоб-ахлоқ ва маънавият мавзуларига оидлиги билан изоҳланади. Одоб-ахлоқ ва маънавият масалалари хусусида сўз борар экан, шоир муҳим бир фикрни баён этишда паремиядан фойдаланади. Танланган паремия мазмуни лирик қахрамоннинг қалб кечинмалари ёхуд шоир руҳий кайфиятига мутаносиб бўлади. Маълумки, мақол ва маталлар ритм жиҳатдан шеъринг мисраларга яқин туради ва кўп ҳолларда қофияга ҳам эга бўлади. Лекин бу ҳолат паремия шеъринг асл мундарижасига сингиб кетади, дегани эмас. Баъзан паремиялар шоир томонидан ўзгартирилган ҳолда ёки аллюзия¹ даражасида қўлланилади. Бундай ҳолларда шеъринг лексик-фразеологик қурилиши мақолни эса туширади.

Ҳар бир халқнинг тарихий, ижтимоий, маиший, маданий ривожланиши ўзгачаликларига кўра, ўша халқнинг ўзигагина хос бўлган жанрлар ҳам учрайди. Олсак, русларда – “частушка”, қозоқларда – “толгоо”, ўзбекларда – аския, қирғизларда – “санат-насыят”, “айтыш” жанрлари кенг тараққий этганлигини кузатиш мумкин. Бу каби жанрлар халқларнинг ўзигагина хос бўлиб, улардагина ривожланганига гувоҳ бўламиз. Масалан, қирғиз халқида аския жанри, ўзбек халқида эса “санат-насыят” жанри учрамайди. “Санат” сўзининг луғавий маъноси ўзбек тилидаги “санъат” сўзининг маъносини англамаслигини ҳам айтиб ўтиш жоиздир. Қирғиз халқ лексиконидаги “Санат” сўзи кўп маъноли сўз бўлиб, жанр сифатидаги маъноси эса ибрат, намуна, ўрнак маъноларини билдиради.

Қирғиз дидактик шеъриятида мақол ва маталларга бойитилган, мақоллар ва қофияланган афоризмлардан таркиб топган таълимий характердаги қўшиқ ва дostonлар кўпчиликини ташкил этади. Булар *санат-насыят* (“ибрат”, “намуна”, “ўрнак”) ва насиҳатлардир (“панд” ёки “насиҳат”).

Насиҳатларда мақоллар марказий ўринда турмайди ва одатда дoston матнига сингиб кетади, бунда шоирнинг, бахшининг фикру - қарашларини мустаҳкамлаш ва муайян нуқтага фикрни қаратиш учун қўлланади². *Санатларда* эса мақол ва маталлар асарнинг асосини ташкил қилади. Бу ўринда *санатларга* оқинлар ўзи ижод этган афоризмлар киритилади, лекин халқ ичида мавжуд бўлган, оммалашган

¹ * Аллюзия – лат. *allusio* – ҳазил, ишора. Бадиий адабиётда, нотиклик санъати, сўзлашув нутқидаги стилистик фигуралардан бири. Тарихий воқеа ходисалар, машҳур бадиий асарларга ишора қилиш.

² История литератур народов Средней Азии и Казахстана.-Москва: Изд-во МГУ., 1960. -С. 413.

мақоллар асосий ўрин эгаллайди ва *санатларнинг* мазмун-мундарижаси ва услуби, руҳини белгилайди.

Оқинлар ижоди деганда, қирғиз халқи тарихида импровизаторлик қобилиятига эга, тайёргарликсиз шеърлар яратиб, омма олдида ўзига хос оҳанг билан ижро этган ижодкор инсонларнинг бадиий-поэтик санъатини тушунамиз.

Қирғиз халқ оқинлари ижодини махсус ўрганган олим П. Ирисов *санатлар* тўғрисида шундай ёзади: “*Санат* шеърлари шеъринг санъатнинг (оқинлар ижоди тўғрисида сўз юритилмоқда М.Т.) тарихида яралган энг аҳамиятли ва таъсирли жанр. Уни ижро этган оқинларнинг халқ орасида кадр-қиммати баланд бўлиб, зўр талант ва донишмандлилик даражасини билдирган. Одатда бундай оқинларнинг *санат* шеърлари халқ фалсафасини, маънавиятини, юриш-туриш қоидаларини, донишмандликни ёритувчи манба бўлган”¹.

Санатлар асосан сараланган мақоллар асосига қурилса-да, баъзан турли мавзулардаги мақоллар танлаб олинishi ҳолати ҳам кузатилади. Йиғилган ва характерига кўра сараланган мақоллардан иборат *санатлар* баъзан “*терме ыр*” (“*Терма шеър*”) дейилади. Уларнинг мазмун-мундарижаси маънавий-ахлоқий ўғитни ташкил этади. Чунончи, бу мезонлар ҳаётда ва жамоатчиликда ўзини тутиш қонун-қоидалари бўлиб, халқ томонидан жорий этилган поэтик хулоса сифатида талқин қилинади. Бу хулосалар *санатларда* куйидагича бадиий акс этади.

Бар болбой малың чачылбайт,

Жок болбой жонуң ачылбайт,

Башыңа мүшкүл иш түшпөй,

Малың арзан сатылбайт.

Кеспей терек жыгылбайт,

Жетимдин арты жабылбайт,

Куусуз чакмак чагылбайт.

Ылайсыз дубал курулбайт.

Жаманга тандап кеп айтсаң,

Кабаган иттей ырылдайт.

¹ Ирисов П. Ырчылар чыгармачылыгы. - Бишкек. 2004. - Б. 77.

*Өлмөйүнчө кор болбойт,
Жакшы адамды жандаган.
Ар жерге батпай ушакчы
Элден элди тандаган.¹*

(Маъноси: Бор ёки бой бўлсанггина молинг сочилур, йўқ бўлса, ёки камбағал бўлсанггина мулзам бўлурсан, бошингга мушкул иш тушмагунча, молинг арзон сотилмас. Кесмасанг терак йиқилмас, етимнинг кети ёпилмас, чақмоқсиз олов ёқилмас, лойсиз девор қурилмас, ёмонга яхши гап айтсанг ҳам, қапоғон итдек копади, яхши одамнинг ёнида юрган одам ўлгунча хор бўлмас, ғийбатчи одам эса ҳеч жойга сиғмас).

Санатлар ўз халқини эъзозлашни ўргатади, дўстлик ва бирдамликка чорлайди. *Насиҳатлар* ҳунар ўрганишга ва илм олишга чорлайди, ёмонликнинг оқибатига ишора қилади, билимнинг фойдасини кўрсатади. Уларни асосан қирғиз халқининг тўкма оқинлари ижодида учратиш мумкин.

Турли тиллардаги клише қатъий формаллашган образли ифодалар таркибида паремиялар кўринарли ўрин эгаллайди. Масалан, мақол, матал, шунингдек, қисқа гап тузилмаси, кичик бир сахнани эслатувчи ёки диалог, айрим латифа турлари, топишмоқлар ҳам шулар жумласидан. Паремиялар – тилнинг муҳим бирлиги ва белгилари бўлиб, инсонларнинг мулоқотидаги зарурий қисмлардир. Бу белгилар специфик ахборотни етказди, ҳаётий ва мантиқий, фикрий ҳолатлар ва уларнинг ўзаро ҳамда бошқа объектлар ўртасидаги муносабатларни билдиради.

Паремиялар барча жаҳон халқларида муайян типик ҳолатларни тасвирлайди, мантиқан ўхшаш мазмунни ифодалайди, фақат образлар, деталлар, маконларнинг ўзига хослиги билан тафовут қилади.

Паремияларни буткул фольклорга тааллуқли дейиш мумкин. Улар масаллар, эртақлар, афсоналар, афсун-дуолар таркибида мустақил матнни ташкил этади. Бундан ташқари, матндан ташқарида ҳам мустақил қўлланиш хусусиятига эга. Бошқа фольклор матнлари сингари паремиялар у ёки бу мавзу гуруҳига бўлинади.

¹ Жеңижок. Ырлар, айтыштар. Түзгөн: А. Жусупбеков. –Бишкек.: Бийиктик, 2006. –Б. 120

Паремияларнинг барчаси маълум бир вазиятга нисбатан қўлланади, бундан ташқари ана шу вазиятни, ҳолатни шакллантиради ёки ҳолатнинг мазмун-мундарижасини ташкил этади.

Г.Л. Пермяков назариясига кўра паремиялар, бошқа фольклор матнлари сингари учта структур қурилишга эга:

- лингвистик (ва композицион қурилиш);
- мантикий (ва семиотик) структура;
- реалиялар.¹

Шунга кўра паремияларни тил бирликлари ҳамда фольклор матнлари сифатида текшириш мумкин. Паремиологик фонднинг асосий қисмини мақол ва маталлар ташкил этади, шу боис уларни ҳар икки тарафдан тадқиқ этиш орқали кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

Мақол ва маталларнинг моделлаштириш функциясини ва мазмуний аҳамиятини реал ҳаётимизда кўра оламиз. Бирор вазият, ҳолатни узоқ тавсифлаш ўрнига масалан, бизга бирор керакли буюм, нарса қўлимизда бўлмаса ва бошқа бир буюм унинг ўрнини босса, гарчи аввалги буюм сингари хусусиятга эга бўлмаса-да, бу фикрни “*От бўлмаганда эшак ҳам от*” сингари ўзбек халқ мақоли билан ифодалаймиз. Рус мақоллари таркибида эса шунга мазмуни яқин келадиган “*На безрыбье и рак рыба*” мақоли учрайди. Ушбу мақолдан тингловчи назарда тутилган мазмунни дарҳол англайди. Ёки арман мақоли: “*Когда нет коня, и осел сгодится*” (“*От бўлмаса, эшак ҳам бўлаверади*”) юқоридаги мазмунга яқинлашади². Ҳар қайси мақол тавсиф этилаётган ҳолатни ўзида ифода этибгина қолмай, турли образлар воситасида ўзига хос тасвирлайди.

Паремиялар фразеологик бирликлардан кўра мураккаб бўлиб, улар фольклор матнлари ҳисобланади. Фольклоршунослар ва паремиологлар турли халқларнинг ибратли сўзларининг функционал тафовутларига эътибор қаратганлар. Ушбу фарқлар асосида паремиологик даражасига кўра ёки афористик жанр таркибига қараб паремияларнинг учта типи ажратилган:

¹ Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки. -М., 1970. Б. 8

² Интернет ресурс.

1. Мақол ва маталлар;
2. Топишмоқлар;
3. Ирим-сиримлар.

Паремияларнинг етита асосий функциясини ёки қандай мақсадда ишлатилишига кўра турларга ажратилишини кўрсатиш мумкин:

1. Моделлаштириш функцияси – бу функцияга эга бўлган паремия у ёки бу ҳаёт ҳодисасининг мантикий шаклини беради. *“Оила тинч – юрт тинч”*. Қирғиз халқ мақолларидан: *“Жер байлығы – эл байлығы”*.

2. Ўғит, панд, насиҳат бериш функцияси – маълум бир паремия тури бирор нарсага ўргатади. Бири ҳаётий ҳолатларни кўрсатади, бошқаси ҳулқ-атвор қонуниятларини, учинчиси фикрлаш қонун-қоидаларини ва ҳ. к. ҳақида таълим беради. Уларнинг барчаси бир умумий вазифага – ўргатиш, таълим беришга йўналтирилган бўлади. *“Аччиқ - душман, ақл – дўст”*. Қирғиз халқ мақолида: *“Ачуу - душман, акыл - дос”*.

3. Прогностик функция - паремияларнинг турли типларига тааллуқли бўлиб, унинг асосий жиҳати келгусида бўлажак бирор натижа ҳақида башорат қилади. *“Куёвдан невара қолар, Неварадан эвара қолар”*. Қирғиз халқ мақолида: *“Баатыр элден чыгат, байлык жерден чыгат”*.

4. Магик функция - олқиш, қарғиш, дуо, афсун, қасам сингари сўз бирликларида асосий доминант сифатида намоён бўлади. Магик функциянинг моҳияти сўз билан бирор ҳаракатни юзага келтириш ҳисобланади, табиатга ёки бошқа одамларга ўз фикри ва мақсади билдирилади. *“Кўрганнинг кўрмагани қурсин, Кўрмаганнинг – кўргани”*. Қирғиз халқ мақолида: *“Теректей бой бергенче, теменедей акыл берсин”*.

5. Негатив-коммуникатив функция - савол-жавоб асосига қурилган, ҳазил мазмунига эга паремиялар. Мақоллар мисолида :

“Келин қилдим деб керилма,

Ишга буюрса, эринма.

Ишга буюрса, эринсанг,

Ўғлингнинг кўзига кўринма” кабиларни келтириш мумкин.

Қирғиз халқ мақолида:

“Алтын ээр ак кабак,

Атка жайы болбосо, алтынын алып отко жак.

Аяшар тууган болбосо, акырын сүйлөп жатка жак.

Күмүш ээр ак кабак,

Күлүккө жайы болбосо, күмүшүн алып отко жак.

Күйүшөр тууган болбосо, күлө багып жатка жак”.

6. Қизиқтириш функцияси - паремияларнинг барча типига тааллуқли бўлиб, рус фольклоридаги прибаутка ёки арманларда ҳазил топишмоқ (топишмоқ шаклида бўлади, лекин унинг жавобини топиш мумкин бўлмайди). Бу функция тингловчиларни қизиқтириш учун қўлланади.

7. Орнаментад функция - кўпчилик паремиологлар фикрига кўра, бу халқ ҳикматларининг барча турига тааллуқли функциядир. Чунки у нутқни безайди. Бирок бу функция ҳеч бир паремияда асосий ва бирламчи эмас.

Юқорида келтирилган функциялар ҳар бир паремияга алоқадор бўлиши мумкин, лекин улардан биригина доминант (асосий ғоя) ҳисобланади.

Мақоллар персонаж нутқида ҳам қўлланиши мумкин. Бунда у насрий асарда қандай функция бажарса, шеърый асардаги функцияси ҳам шундай бўлади. Масалан, мақол орқали фикрлар хилма-хиллиги ифодаланади, муайян воқеа-ҳодисага муносабат билдирилади ва баҳо берилади. Насрда мақолларнинг функциялашуви турли хил мақсадларга йўналтирилган бўлиб, матннинг жанрий ўзига хослиги билан алоқадорликда намоён бўлади. Паремиялар насрий кўринишдаги кичик жанрлар тарзида оммалашган бўлиб, унинг асосий матн мундарижасида воқеанинг ғояси, моҳиятини ифода этади. Айниқса, асарни номлашда, муаллиф нутқида, воқеанинг бошланиши ёки сўнгида, персонажнинг портретини яратишда, қаҳрамоннинг феъл-атвори ва табиатини тавсифлашда, муайян воқеа-ҳодисани баҳолашда мақолдан кенг фойдаланилади. Паремиялар катта ҳажмли асарлар, масалан, дostonларга киритилиши билан уларнинг функцияси ўзгаради. Бунда паремиялар персонажларнинг ёки воқеа-ҳодисанинг тавсифини бериш ҳамда муаллиф ҳиссий кечинмаларини ифодалаш вазифасини

базаради. Паремиялар муаллиф қарашларининг системасини акс эттиради. Кўп ҳолларда паремиялар муаллиф нутқида эмас, балки персонажлар нутқида қўлланади. Ўқувчи онгида мазкур паремиялар матндаги муайян эпизоддан холи равишда бошқа бир тушунчани юзага келтиради ва янги бир маънони англатади.

Халқ драмаларида мақоллар интеллектуал нутқий характеристикани берувчи поэтик восита вазифасини ўтайди, бунда мақоллар персонажларнинг ҳаётӣ-фалсафӣ қарашларини, шунинг баробарида муаллифнинг муносабатини ҳам акс эттиради. Паремияларнинг қўлланиши ҳар бир адабий жанрнинг иккиламчи хусусиятлари билан белгиланади.

Жумладан, лирик турга мансуб жанрларда қўлланилган мақол ва маталлар лирик қахрамоннинг руҳий кайфияти, ҳолати ва ўзига хослигини, уни ўраб турган олам билан қиёслаш орқали фарқлашга ёрдам беради. Эпик матнлардаги мақоллар эса катта-кичик шаклларда ўзини намоён қилади. Халқ эртаклари ва дostonларида қўлланилган мақоллар матн мундарижасига сингдирилган бўлиб, иккиламчи маънони ҳам англатади. Демак, паремияларнинг қўлланиши иккиламчи нутқий жанрларнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади.

Фольклорнинг мақол, матал, топишмоқ, афоризм, ҳикматли сўзлар каби кичик жанрлари семантик ва мантиқий жиҳатдан бир-бирига яқин туради, кўпинча бир-бирларига ўтиб туради.¹

Мазкур кичик фольклор жанрлари тадқиқига бағишланган ишларда улар ўртасидаги генетик, семантик, мантиқий, поэтик ва формал алоқадорлик ҳамда ўзаро яқин муносабат борлиги таъкидланади.² Бироқ, бу масала ҳали ҳамон мунозарали бўлиб қолмоқда.

Мақол ва матал ўртасидаги фарқ масаласида кўпинча турли мунозараларнинг гувоҳи бўламиз. Бунинг асосий сабаби, мазкур икки кичик жанр ўртасидаги генетик, семантик, мантиқий, поэтик ва формал алоқадорлик ҳамда ўзаро яқин муносабат, баъзан эса уларнинг ўзаро трансформацияга учрашидир. Шунинг учун ҳам мақол ва матал ўртасидаги фарқни белгилаш мунозарали бўлиб келмоқда.

¹ Соатов Б. Паремииологик жанрларнинг ўзаро муносабатлари масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент, 1998. 3-сон. –Б.36.

² Ефимова Ю.Ф. Сравнительно-сопоставительный анализ структуры и семантики турецкий и чувашский пословиц. ҚД.// www.mirrabot.com/work/work-11546/html -59 kb.

Мақол ва маталларнинг ўхшаш ва тафовутли жиҳатлари кўрсатилган дастлабки тадқиқотлар рус фольклоршунослари В.И. Даль, И.М.Снегирев, А.А.Потебня, Ф.И.Буслаевларга тегишлидир. Ушбу муаллифлар мақол ва маталларни фарқлаш, уларни фарқловчи қатъий мезонларни белгилаш бўйича кизиқарли фикрларни берганлар.

Айрим тадқиқотчилар мақол ва маталларни дифференциациялаш асосига мазмун мезонини қўядилар. И.М.Снегирев мақол маталдан ўзининг шаклланган форма ва ғояси, иккинчидан, мазмуни билан фарқланишини, мақол ўзида ҳаёт ҳақиқатини акс эттириши, матал эса муайян ҳодисага ишора қилишини асослайди.

В.И.Даль ҳам мақол ва маталларни мазмун асосида фарқлайди: “Мақол - қиска, кўчма маънодаги насиҳатомуз ҳикоя. Бу муҳокама, ҳукм, ибрат халқчиллик руҳи билан суғорилган, оммалашган киноявий ифода. Мақол - кўчма маънода бўлиб, ҳамма учун тушунарли бўлган, омма тарафидан қабул қилинган барча ибратли ҳикоялар каби тўлиқ шаклда, икки қисмдан иборат бўлади: кўчма маънога эга, насиҳатомуз фикр, тасвир, умумий муҳокама, илова, талқиндир, баъзи ҳолларда мақолнинг иккинчи қисми тушиб қолганда, мазмун тингловчининг зукколигига ҳавола этилади ва шунда мақолни маталдан ажратиб бўлмайди”¹

Фольклоршуноснинг изоҳича, матал: “тагмаъноли ифода, кўчма маънодаги нутқ бирлиги, содда бошқача фикр, ишоравий ифода, ифодалаш усули, лекин ривоясиз, муҳокамасиз, хулосасиз. Матал жонли нутқда кўчма маъно ифодалайди, тўлиқ фикр билдирмайди, баъзан нарса, воқеа-ҳодисаларнинг номини айтмайди, балки шартли равишда ишора қилади”². В.И.Даль мақолларнинг шундай хусусиятларини белгилаганки, булар қисқалик, кўчма маъно ифодалаш, таълимий мазмунга эгалик, умумлаштиришдир. Маталларда эса образлилик, кўчма маъно ифодалаш ва насиҳат бериш мавжуд эмас.

Матал ташқи жиҳатдан мақолга ўхшайди, яъни у қисқа ўғит, тугалланган гап шаклида, таълимий характерда бўлиб, мақолдан фарқли равишда ўз маъносида қўлланади. Мақол ва маталларнинг ўзига хос типлари борки, уларнинг бир қисми ўз

¹ Даль В.И. Русские народные пословицы и поговорки. -М., 1989. Б.14

² Ўша манба. Б.15.

маъносида қўлланса, иккинчи қисми кўчма маънода қўлланади: “*Ёмон кун яхши бўлар, Ёмон одам яхши бўлмас*”.

Ўзбек фольклоршуносларидан Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, Б.Соатов, О.Мадаевларнинг тадқиқотларида ҳам мақол ва маталнинг дифференциацияси масаласига тўхталиб ўтилган.

Б.Саримсоқов мақол ва маталларда кўчма маъно ифодаланиши хусусида тўхталиб, мақоллар ўз ва кўчма маъноларда қўллана олиш имкониятига эга бўлса, маталлар фақат кўчма маънода қўлланади, деб тўғри қайд этади. Яна бир тадқиқотида эса мақолларнинг ўз ва кўчма маъноларда қўллана олиш хусусияти бу жанрнинг тематик доирасини, қўлланиш чегарасини кенгайтиришини, шу боис мақол бир ёки бир неча халқлар орасида кенг тарқалган бўлишини таъкидлайди ҳамда маталлар учун энг муҳим фарқловчи хусусиятни кўрсатади: “Маталлар ёки бошқа юмуқ иборалар эса локал қўлланиш чегарасига эга бўлиб, улар ҳеч қачон миллатлараро истеъмом доирасида учрамайди”¹.

Мақол ва маталлар дифференциацияси ҳақида сўз юритган олимларнинг аксарияти маталлар нутқни жозибали қилиш, яъни эмоционал-экспрессивликни кучайтириш мақсадида қўлланишини алоҳида таъкидлайдилар. Бундан ташқари, маталларнинг мақолларга ва маталларнинг мақолларга трансформациясига ҳам диққатни қаратадилар.

О.Мадаев бу ҳақда қуйидаги фикрларни билдиради: “Мақолларнинг яратилиши ва қўлланишидаги мураккаблик жонли сўзлашув жараёнида уларнинг маталларга айланиб кетиш ҳодисасини изоҳлашини ҳам назарда тутиш лозим. Бундай пайтларда мақол контекстдан ажратиб олинганда, мустақил фикрни ифодалаш хусусиятини йўқотади”². Олим ўз фикрини давом эттириб, “*Яхши топиб гапирар, ёмон қотиб*”, “*Яхши гап билан илон инидан чиқар*” мақоллари нутқда мукамал келган ўринларда мақол, ўзгарган ҳолда айтилганда, айти талаффуз этилган шаклда матал деб юритилади” деган тўхтамага келади.

¹ Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ поэтик ижоди. - Т: Ўқитувчи, 1990. Б.92.

² Мадаев О. Мақоллар оламида. -Т.: Ўзбекистон, 1984. Б.10

Мақолларнинг жанр хусусиятлари ва поэтикасини махсус ўрганган Б.Соатов маталларнинг трансформацияси ҳақида эътиборга молик фикрни баён қилади: “... Маталлар тугал қутбий ҳукм ифодалай олмайдилар, чунки улар ҳамма вақт бир мантикий марказдан иборат бўладилар. Бинобарин, матал икки мантикий марказли бадий шаклга эга бўлиб, умумхалқ истеъмоли даражасига кўтарилса, мақолга айланади”¹.

Ҳақиқатдан, фольклорнинг мақол, матал, топишмоқ, афоризм, ҳикматли сўзлар каби кичик жанрлари семантик ва мантикий жиҳатдан бир-бирига яқин туради, кўпинча бир-бирларига ўтиб туради. Жумладан, Ж.Эшонқулов ҳам баъзи тушларнинг топишмоққа айланган ҳолатлари ҳам мавжудлигини ва “*Тушда кўрсанг ганж, Ўнда кўрсанг янч*” мисолида топишмоқ элементи ҳам, мақол элементи ҳам борлиги ҳақида ёзади².

Мақолларда икки мантикий марказ мавжуд бўлиши ва бу марказлар мазмунан бир-бирларига ё ўхшатилиши, ё таққосланиши ёки бутунлай зид қўйилиши Б.Саримсоқовнинг назарий қарашларида қайд этилган эди. Мақол ва маталларнинг ўзаро дифференцион ўзгаришини таҳлил этган В.П.Аникин қуйидаги мулоҳазаларини баён қилган: “Мақол қисқа бўлиб, нутқ жараёнида қўлланувчи, таълимий мазмунни ўзида сингдирган, ритмик тузилишга эга поэтик доно фикр, унда бирор халқ асрлар давомида ўзининг ижтимоий-тарихий тажрибаларини умумлаштирган бўлади”³. Мазкур таърифда мақолнинг шакл хусусиятлари, ритмик тузилиши, таълимий характери ва тугал ҳукм-хулосанинг мавжудлигига эътибор қаратилган. Маталга эса у қуйидагича таъриф беради: “Матал – кенг оммалашган образли ифода, бирор ҳаётий ҳодисани аниқ ифодаловчи, белгиловчидир. Маталлар мақолларга шаклан яқин турса-да, улардан фарқли ўлароқ умумлашган таълимий мазмунга эга бўлмайди ҳамда образлилик хусусияти чекланган бўлади”. Демак, маталда умумлаштириш характери бўлмайди ва бу табиий ҳол. Фақат мақол умумлаштиради, хулосалайди, матал мутлақлаштиради, аниқлаштиради.

¹ Соатов Б. Ўзбек халқ мақолларининг жанр хусусиятлари ва поэтикаси. –Т., 1994. Б.36

² Жаббор Эшонқул. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини. - Т.: Фан, 2011. Б.122-123

³ Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. - М., 1957. Б.15

Мақол ва маталларни фарқлашда тадқиқотчилар ифода планига кам эътибор қаратадилар. В.П.Жуков ибораларнинг мақол ва маталлардан фарқини кўрсатишга ҳаракат қилган: “Фразеологизмлардан мақол ва маталларнинг фарқи структур-грамматик муносабат билан боғлиқ: улар (яъни мақол ва маталлар) тугалланган гап кўринишида бўлади”¹. Мақол ва маталларнинг структурал ва семантик хусусиятлари яқинлигини кўрсатган Т.З.Черданцева маталлар “мақолдан фарқли ўлароқ очик структурага эга бўлади, яъни феълнинг инфинитив шакли киритилиши ва бу ҳолатда гап шаклида бўлмай, сўз бирикмаси тузилишида бўлади” деб ёзади². Олима мазмуний фарқларга тўхталиб, матал “кўчма маънодан ҳоли бўлиб, кўпинча сўзлар ўз маъносида қўлланади. Маталлар, одатда, панд-насихат, таълимий мазмунга эга бўлмайди, лекин рўй бераётган воқеа-ҳодисани шарҳлайди ва унга баҳо беради” деган фикрни билдиради.

Кўринадики, мазкур таърифларда мақол ва маталларнинг структурал ва поэтик хусусиятлари ҳамда нутқда қўлланиши каби фарқловчи хусусиятлар таҳлил этилган.

Ушбу масалага тўхталган қирғиз фольклоршуносларидан Б.Керимжанова: “Мақол кўпинча маълум бир тугал фикрни билдириб, қисқа-қисқа, баъзан кофияланиб айтилса, матал кўпинча сўзнинг ташқи гўзаллигига қараб бирор нарсани таълим сифатида қолдириш учун айтилади”³деса, С.Мусаев: “... мақол энг кўп ҳаётий тажрибалар йиғиндиси бўлади-да, ҳаётда учраган бир неча ишларнинг ёки воқеаларнинг доимий қайталаниши, исботланиши натижасида пайдо бўлади. Матал эса муайян биргина ишнинг ёки воқеанинг натижасида воқе бўлади”, - деб билади. С.Мусаев ўз фикрини давом эттириб, мақол билан маталнинг шаклий тузилиши, айтилиши, хулосаланиши бири-бирига жуда ҳам ўхшашлигини таъкидлаган ҳолда, уларнинг фарқли жиҳатларини қуйидагича кўрсатади: “Мақолда айтилувчи фикр тўлиқ тугалланиб, айтилган ҳар бир воқеага хулоса чиқарилади. Маталда эса одам фикригина айтилиб, хулоса чиқарилмайди, айтилмай қолдириб кетилади. Маталларни қўллаган ёки тинглаган одам хулосани ўша матал бағишланган ишга, воқеага нисбатан ўзи чиқариши лозим. Шунинг учун матал кўпинча қиёслаш,

¹ Жуков В.П. 1966. с. 7 // ru. wiki pedia. org.

² Черданцева Т.З.1977.с.145 //www. Ruthenia. Ru / folklore. Htm – 59 kb.

³ Керимжанова Б. Кыргыз элинин мақал-лақаптары.- Фрунзе, 1948. Б. 3.

ўхшатиш сифатида “дегандай”, “бўлмай”, “ўхшамай” каби сўзларнинг ва “ган”, “дай” кўшимчаларнинг ёрдами билан айтилади”¹.

Қирғиз фольклоршунослигида мақол ва матал атамалари “мақол-маталлар” (“макал-лакаптар”, русларда “пословицы и поговорки” тарзида берилганидек) шаклида доимо бирга келади. “Матал (лакап) деб бир воқеанинг асосида ёки одамлар юриш-туришининг, феъл-атворининг ўзига хослигини изоҳлаб, аниқ, образли тасвирлаб, воқеликка асосланган, кўпинча киноя маъносида айтилиб, контекстда маъноси англашилувчи, қисқа, образли гапларга айтилади”²,- деб ёзади қирғиз паремиологи Сапарбек Закиров.

Масалан: қирғиз халқида – “*Ола байтал, ақлинг бўлса, сувга торт дегандай*” матал (лакап) учрайди. “*Ола байтал*” ҳақидаги нақлнамо воқеа қирғиз халқи орасида кенг тарқалган, лекин ҳар бир худуднинг географик шароитига кўра бир жойда “*сувга торт*” дейилса, бошқа ерда “*кўлга торт*” бирикмаси қўлланилади. Ушбу маталнинг мазмунига қуйидаги воқеа асос бўлган: Момукул деган тентакрок одам қамиш ўриб олиш учун далага боради (Бошқа вариантида эса кўл бўйига келади). Қамишни от аравага юклаб олиб йўлга тушгандан сўнг, семиз, ўйноқи Ола байтал қамиш япроқларининг шитирлашидан хурка бошлайди. Момукул кўп ўйланиб турмай шитирловчи товушни йўқотмоқчи бўлиб, қамишга ўт қўйиб юборади. Ёнғиндан хавфсираб, Ола байтал олиб қочади. Момукул жон ҳолатда: “Ола байтал, ақлинг бўлса сувга торт”,- деб қичқиради. Бу маталнинг ўзагида юмор бўлиб, у қўлланиш шароитига кўра ўткирлашиши ҳам, сустрлашиши (ўтмаслашиши) ҳам мумкин. Ушбу матал бирор ишнинг кейинги оқибатини ўйламай, ақлсизлик ва шошқалоқлик қилиб қўйиб, яна бировга ақл ўргатувчиларга нисбатан қирғиз халқи нутқида кенг қўлланади. Матал тугалланган фикрга эга эмас, у муайян нутқий вазиятда, яъни контекст ичидагина белгиланган функцияни бажаради, холос.

Яна бир қирғиз халқ матали “Мен-ку Маанаке дегандай” матали мавжуд бўлиб, ушбу матал ҳам ўз тарихига эга: Узун соқолли Маанаке деган одам бўлган экан. Унинг юриш-туриши афандирок, лекин оқ кўнгил, хазилкаш, айниқса ёш болалар

¹ Мусаев С., Таштемиров Ж. Кыргыз адабияты.- Фрунзе, 1954. Б. 188.

² Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары.- Фрунзе, 1972. Б. 242

билан тенгдошдек ўйнаган, бола фикрли одам экан (Баъзи манбаларда мактончоқ, ёлгончи деб ҳам айтилади). Болалар баъзида Маанакенинг тўнини олиб қочар, баъзан қизил хўкизини миниб қочишар, хуллас, ўз тенгдошидек муносабатда бўлаверишаркан. Бир куни Маанаке қизил хўкизини миниб ўтинга жўнайди. Болалар Маанакени мазахлаш учун орқасидан борадилар. Маанаке икки боғ ўтин олиб, хўкизнинг арқонидан ушлаб ухлаб қолади. Пойлаб юрган болалар Маанакенинг соқолини қирқиб, кетиб қолишади. Бир вақт Маанаке уйғониб, соқолини силамоқчи бўлса, соқоли йўқ. У ўзича ҳайрон қолиб: “Мен-ку Маанаке, Маанаке бўлсам соқолим қани экан, Маанаке эмасман десам, қизил хўкизим мана экан” деган экан.

Ушбу Маанакенинг сўзида латифа жанрига хос хусусият мавжуд. У фақатгина ўша шароитни ўткир равишда кўрсатибгина қолмай, кулги ҳам уйғотади. Юқоридаги маталлар нутқда кенг қўлланилади-ю, унинг тарихи доим ҳам айтилавермайди, чунки ушбу маталлар тарихи билан халқнинг кўпчилиги деярли яхши таниш бўлади. Уларнинг яратилиш сабабларига тўхталсак, аксарияти юқоридагидек яхши латифалар асосида пайдо бўлганлиги аёнлашади. Бу каби маталлар бошқа бир халқ маталлари орасида учрамайди.

Маталлар ҳолат ва вазиятни, инсонни ёки унинг ҳулқини тавсифлаш учун зарур бўлади. У диалогнинг луқма (реплика)си сингари жаранглайди ҳамда киноя ҳатто ҳажв мазмунини ифодалайди. Яна бир муҳим белги шуки, айнан шу матал бошқа халқ маталлари орасида учрамайди.

Маталдан фарқ қилароқ, мақол тугал фикрни қоида мақомида ифодалайди. Масалан, ўзбек ва қирғиз халқларидаги “*Дўст изла, душман ўзи топилади*”¹. “*Дос изде, душман өзү табылат*”² мақолини олайлик. Ушбу мақолда фикр тугалланган, панд-насихат мазмунига эга, шу ҳолатида, яъни контекстдан ажратилган ҳолда ҳам мустақил мазмун ифодалайди. Бу мақол ҳар икки халқда ҳам ҳаётий тажрибада синалган, инсон ҳаёти давомида кўплаб воқеаларда унинг ҳақиқат эканлиги такрор-такрор тасдиқланган, халқ орасида оммалашган, уни ҳеч ким инкор қилолмайдиган ҳақиқат ва қатъий хулоса, худди кекса авлоднинг кейинги авлодга насихатидир.

¹ Ўзбек халқ мақоллари. (Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусақулов, Б.Саримсоқов).–Т.: Шарқ. 2003. Б.98.

² Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү 10551.Жыйнаган:М.Ибрагимов.–Карабалта, 2005. Б. 155.

Мақолда умумлаштириш мазмуни юқори даражада бўлади, у ҳаёт қонуниятларини ифодалайди, ўғит бериш функциясини бажаради, ҳамма учун ва ҳар бир киши учун тавсия бера олиш хусусиятига эга. Мақолдаги қонуният ҳар бир инсонга тўғри келади. Бу қонуният аниқ бирор воқеага нисбатан қўлланмайди, балки инсониятнинг мавжудлигига тааллуқлидир. Бу халқ томонидан буюрилган муҳим вазифа сингари бўлиб, унга барча одамлар амал қилишлари лозим бўлади. Бу ҳаётий ҳақиқат тўғрисидаги қатъий хулоса, яъни ушбу мақол ўзбек ва қирғиз халқларидагина эмас, дунёдаги барча халқлар орасида ҳам айнан ёки аналогик тарзда учраши мумкин.

Демак, бу ўринда асосий фарқловчи белги сифатида мақолда умумлаштирилган ва универсал характерга эга мазмуннинг мавжудлиги ҳамда бу мазмуннинг муайян халқ вакиллари томонидан қоида мақомида қабул қилинишини кўрсатиш мумкинки, бу хусусиятлар маталга хос эмас. Ўз ва кўчма маънода қўлланишга келсак, буни қатъий фарқловчи белги сифатида қабул қилиш доим ҳам тўғри бўлмайди. Чунки айрим мақоллар борки, улар ўз ва кўчма маънода қўлланиши мумкин. Масалан, ўзбек халқининг *“Ўчоқдаги ўтинг ўчмасин десанг, Қўри борида ҳаракат қил”*¹ мақоли ўз ва кўчма маънода қўлланади. Кўчма маънода қўлланганида мақол универсал таълимий мазмун касб этади, унинг ҳақиқат эканлигини инкор этиб бўлмайди. *“Бели оғриманнинг нон ейишини кўр”*² матали эса қисқа, образли, кинояли ва фақат кўчма маънода айтилиб, контекстдагина мазмуни англашилиши мумкин. Унда панд-насихат, таълимий мазмун йўқ, лекин рўй бераётган воқеа-ҳодисани шарҳлайди ва унга ишора қилади, баҳо беради.

Бизнингча, юқоридаги фикрларга таянган ҳолда мақол ва маталларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини санаб ўтиш мумкин.

Ўхшаш жиҳатлари: 1) кўчма маънода келиши; 2) насрий тузилишга эгалик; 3) поэтик тузилишга эгалик; 4) ҳар иккисида ҳам образлар мавжудлиги; 5) турли мавзуларда бўлиши; 6) нутқий вазиятга кўра қўлланиши; 7) ўзига хос тил хусусиятларига эгалиги.

¹ Ўзбек халқ мақоллари. (Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусақулов, Б.Саримсоқов).–Т.: Шарқ. 2003. Б.207.

² Ўша манба. 41

Фарқли (тафовутли) жиҳатлари: 1) мақол ҳамма вақт, яъни контекстан ажралган вазиятда ҳам мантиққа эга, маталнинг мантиғи эса контекстда ёки қўлланиш жараёнида (бўлиб ўтган муайян бир типик ҳолатни эслатиб ишора қилингандагина) англашилади; 2) мақолда хулоса мавжуд, маталда эса хулоса йўқ; 3) мақол ўз ва кўчма маъноларда келади, матал эса фақат кўчма маънода қўлланади; 4) мақолда ўғит, доно фикр, таълимий мазмун бор, маталларда таълимий мазмун йўқ; 5) мақол умумлаштириш характериға эга, маталда эса бу хусусият йўқ, у мутлақлаштириш, аниқлаштириш характериға эга.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг генезиси ва бадиий тақомили

Бугунги кунда мулоқот жараёнида қўлланаётган сўзлар ҳамда уларнинг турли маъноларни аниқлаш хусусияти, лисоний имкониятларимизнинг ривожланганлик даражаси узок даврлар мобайнида шаклланганлиги, чунончи лексик бойлигимиз бизга тайёр ҳолатда етиб келмаганлигини адабий-тарихий манбалар далиллайди.

Ибтидоий инсоннинг онги қуйи даражада бўлганлиги сабабли сўзларнинг оҳанг билан айтилиши ишнинг ритмига боғлиқ бўлса, меҳнатни енгиллатишга ёрдам бўлади, – деган ишончли уйғотган. Аммо синкретизм вақтида сўзнинг семантик томони етакчи бўлмай, балки ритм ва товушнинг мусиқий оҳанги асосий роль ўйнаган эди.

Қадимги аجدодларимизнинг илк ижод намуналари қояларга, меҳнат куруллари ва турли рўзғор буюмларига туширилган чизги ва тасвирлардан иборат бўлиб, бу расмлар бадиий-эстетик тафаккурнинг пайдо бўлишидан далолат беради. Ибтидоий давр кишилари ўз бошидан кечирган воқеалар, саргузаштлар, табиат ҳодисалари ва ўзгаришлари ҳақида фикр юритар эканлар, уларни шунчаки баён қилмай, ўз ҳаётий тажрибасини қўшган ҳолда, тасаввуридаги чизгилар ва хулосаларни бадиий акс эттиришга интиланлар.

Ўзбекистон ҳудудидан топилган неандерталь боланинг қабрига тоғ эчкиси шохларининг ўрнатилиши ўша давр кишисининг тафаккур даражасини кўрсатади. Горлар, тошлар ва турли жиҳозларга ишланган тасвир мазмунидан ибтидоий давр одамининг муайян урфларни бажариш ҳолатини аниқлаш мумкин. Бу урфларни бажариш асносида эса бирор сўз, дуолар ёки қийқириқлар ижро этилган. Мақолларнинг пайдо бўлиш илдизлари ана шундай қадимий урф-одат, маросимлар билан боғланади.

Тафаккур даражаси ортиб боргани сари бадиий ижод намуналари юзага кела бошлаган.

Ҳаёт ҳодисаларини расмлар орқали тасвирлаш босқичида ҳали ёзув пайдо бўлмаган, балки расмлар асносида кейинчалик ёзув шаклланди. Бундай ибтидоий формацияда илк инсонлар дастлабки ижод намуналарини оғзаки шаклда яратганлар.

Ўзбек ва қирғиз халқ паремиологик хазинасида жуда кўплаб ўхшаш мақоллар мавжуд. Бу халқлар ўртасида тарқалган ўхшаш мақоллар этник бирлик даврида яратилганлигидан далолат беради.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг айримлари қайси даврда яратилганини мазмунидан аниқлаш мумкин. Масалан “*Ҳар ким ўз кўмочига кул тортар*” // “*Ар ким өз көмөчүнө кул тартат*” мақолининг мазмуни аجدодларимиз яшаган ибтидоий даврни ёдга солади. Қадимда нонни пишириш учун зувала қилинган хамирни чўғга солиб устига кул тортганлар. Қирғиз фольклоршуноси Хусеин Карасаев ушбу мақолни куйидагича талқин қилади: “Қирғиз эли кўчманчилик шароитида яшаганда, илгари нон тортиш бўлган. Ўшандан буён болаларга кўмоч пишириб берилар эди. Нон пишириш учун кўчманчилик шароитида тандир бўлмаган. Улар бир жойдан иккинчи жойга кўчиб яшаганлари сабабли, тандир қуришга одатланмаганлар. Қирғиз халқи ўтроқлашгандан сўнг, тандир, товоқ, ва бошқа нон пишириш воситалари пайдо бўлди. Улар кенг қўллана бошлангач, кўмоч пиширилмай қолди. Илгари кўмирни чуқур қилиб, кўмочни ўтнинг қўрига кўмиб пиширган эдилар. Ўчоқдаги ўтнинг қўри кўп бўлган эмас. Ўтнинг қўрини болалар талашиб, кўмочни тез пишириш учун ўз кўмочига кўр тортганлар. Кўрдан иссиқ кулни талашиб, болалар урушиб қолар эдилар. Ана шунга нисбатан, эҳтиёжидан кўра ўз бошидаги ташвишни ўйлаган одамларга қарата “*Ҳар ким ўз кўмочига кул тортар*” деган мақол пайдо бўлган. Ушбу мақол турмушнинг барча соҳаларида кўп қўлланади”¹. Бу мақол дастлаб яратилганда ўз маъносида қўлланган. Ҳозирда эса, ҳар ким ўз ташвишини ўзи тортади, деган кўчма маънони ифодалайди.

Мақолларнинг пайдо бўлиши тарихини текширган рус фольклоршунослари В.П.Аникин, Ю.Г.Кругловлар биринчи мақоломуз ибораларнинг майдонга келиши инсоният тарихининг дастлабки даврларига бориб тақалишини таъкидлайдилар.² Қадимги давр мақолларида мифологик тушунча ва тасаввурлар зухур этиши фольклоршунослар томонидан қабул этилган хулоса эди. Бироқ, рус танқидчиси Н.Г.Чернишевский ўзининг “Полемика гўзалликлар” номли мақоласида

¹ Карасаев Х Накыл создар. Фрунзе, Кыргызстан, 1982. -Б 260-262.

² Аникин В.П , Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. – Ленинград., 1987. – С.142.

Ф.И.Буслаевнинг мақолларни мифологик тамойил асосида таҳлил қилишига киноя билан қарайди. Шуни ҳам айтиш керакки, Н.Г.Чернишевский мақолларнинг жанр сифатида қадимийлигини ҳам эътироф этган. Мифологик назариянинг танқиди мақолларни реал тарихий асосда ўрганишга йўл очди.

Мақолларнинг келиб чиқиш сири уларнинг ўзидадир. Кўпгина мақоллар алоқа-аралашув муносабатлари, маросим, урф-одатлар соҳасига кириб бориб, уларнинг бир қисмига айланиб қолади. Бундай мақоллардаги фикр-хулосанинг поэтик ифодаси реал-воқеликни инъикос этишнинг англолмаган бадиий формасидир: *“Ёзнинг ёзиги, қишнинг озиги”*, *“Товуқни есанг, бир ейсан, тухумини есанг, минг ейсан”*, *“Уйлигини топмаган тўйлигини тўздирар”*. Барча мақолларда уларнинг ҳаётий-амалий мазмуни муҳим ҳисобланади. Бу насиҳатлар, ҳаётий-маиший қоидалар, об-ҳаво, табиат ҳодисаларини кузатиш, ижтимоий тартиботларнинг ифодаси бўлиб, уларга табиий равишда риоя этилади. Ҳаётий-маиший ва ижтимоий тартиботлар мақолларда кўчма маънода билвосита эмас, балки ҳаёт ҳодисаларини бевосита ифодаси сифатида акс этади. Бундай мақоллар ҳаётий-маиший соҳада қўлланилиб, истеъмол доираси чегараланган. Улар халқ донишмандлигининг қадимий кўринишларидан биридир. Тахмин қилиб айтиш мумкинки, барча “умумқоидалар”, яъни кишилиқ жамияти, туриш-турмушнинг ёзилмаган тартиб-қоидалари илк мақоломуз луғавий бирликларда ўз ифодасини топган.

Халқ оғзаки поэтик ижодининг ривожланиши инсоннинг меҳнат жараёни билан чамбарчас боғлиқдир. Қадимда одамлар меҳнатнинг турли шароитларини энгиллатиш мақсадида товушнинг ҳар хил ритминини қўллайдилар. Бора-бора иш юришини тезлатиш, энгиллатиш мақсадида ижод этилган меҳнат кўшиқлари пайдо бўлган.

Қадимги аждодларимизнинг ҳаёт тажрибалари ортгани сари ҳаётдан олган сабоқлари, кузатувлари асосида ўз фикр-хулосаларини қуруқ эмас, балки образли ифодалашга ҳам уринганлар. Демак, ўзига хос ҳикматомуз гап, панд-насиҳат, ўғит мазмунини ўзида сингдирган мақол жанри шаклланган.

Маълумки, қадимги давр ўзбек ва қирғиз фольклори умумтуркий маданиятимизга оиддир. Умумтуркий фольклор намуналарини ўзида акс эттирувчи

кадимий ёдномалар Ўрхун-Энасой битиктошлари ҳисобланади. Бу ёзма манбалар яратилгунга қадар ҳам Ўрта Осиё ҳудудида яшаган туркий қабилаларнинг ранг-баранг ва бой оғзаки ижоди бўлганлиги шубҳасиз. Бироқ, манба ва материалларнинг сақланиб қолинмаганлиги у ҳақда фикр юритиш имконини бермайди. Шундай экан, мақол жанрининг генезиси ва хусусиятларини илк ёзма ёдномалар Ўрхун-Энасой битиктошлари, “Бундахишин”, “Авесто”, М. Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарлари орқали таҳлил этиш мумкин.

“Тўнюқуқ” битиктошида бирдамлик, халқнинг ўзаро уюшиб, аҳил бўлиши ҳақида ҳикматомуз фикрлар бор. Тўнюқуқ тилидан айтилган бу ҳикматда, *“агар халқ уюшган, яктан бўлса, уни ҳеч қандай куч йиқита олмайди, аксинча бўлса, улар пароканда бўлиши ҳеч гап эмас¹”*, – деган мақоломуз образли жумла келтирилади:

Юпқа йигин тор-мор қилишига осон эмиш.

Ингичка йигин узишига осон эмиш.

Юпқа қалин бўлса, тор-мор қиладиган баҳодир эмиш.

Ингичка йўгон бўлса, узадиган баҳодир эмиш. (Тўн. 13-14)

Мазкур ҳикматомуз жумлалар қирғиз халқ эпоси “Манас”да қуйидаги шаклда учрайди:

Озни тўплаш осон, ингичкани узиш осон.

Юпун қалин тортса, тўпланганда алп бўлади,

Ингичка йўгонлашса, узиб бўлмайди.

Баҳодиринг мингта, бошлигинг битта бўлсин.²

Ҳар икки манбада келтирилган “юпқа”, “юпун”, “ингичка” сўзлари остида озчилик мазмуни тушунилади. “Тўнюқуқ битиктоши”, “Манас” достонидаги ҳикматли гапларнинг семантик структурасида ўзаро яқинлик бор. Энг эътиборли жиҳати шуки, ҳар икки манбада ҳам мазкур сўзларнинг мавжудлигидир. “Тўнюқуқ” битиктошидаги ҳикматли сўзлар дostonда бирмунча сайқалланганини кузатиш мумкин.

¹ Раҳмонов Н. Турк ҳоконлиги тарихи. – Тошкент: Мерос, 1993. —686.

² Манас (Тарж. Т. Адашбоев) – Тошкент: Чўлпон нашриёти. 1995. —6 153.

Таъкидлаш ўринлики, Ўрхун-Энасой ёзма ёдгорликлари V-VIII асрларда яшаган туркий халқларнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёти билан таништирса, “Манас” достонида Энасой қирғизларининг IX-X асрлардаги ҳаёти билан алоқадор тарихий воқеалар тасвирланади.

Юқоридаги мақолнинг семантик структураси ҳар икки давр кишилари учун муҳим аҳамият касб этганлигини ва улар томонидан кенг қўлланилганлигини тасаввур қилиш мумкин. Мазкур мақол шаклан ихчамлашган ва дастлабки маъносидан узоқлашиб, бугунги кунда кўчма маънода қўлланади:

Йўгон чўзилар,

Ингичка узилар.

Ёки: *Йўгонни йўниб е,*

Ингичкани чўзиб е.

Битиктошдаги ва “Манас” достонидаги мақоломуз бирикмалар айнан ўша шаклда қўлланилмай, балки унда англашилган семантик маъно “Куч – бирликда”, “Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар”, “Бирлашган куч енгилмас”, “Кўпчилик – мўлчилик, озчилик – камчилик” каби мақоллар орқали ифодаланилаётгани кўринади.

Битиктошда яна бир ҳикматомуз жумла учрайди: “Ғам ўз уйингда” мазмунидаги мақол, агар душманга қарши вақтида курашмаса унинг уйи, ватани ғам ичида қолади, деб изоҳланади. Ёхуд ватан олдидаги бурч, масъулиятни ҳис қилиш, ҳукмдорларнинг бепарволиги халқни ёмон ҳолатга олиб келишини қуйидаги ибратомуз фикр орқали ифодалайди: “Аллақандай ердаги ҳоқонлик халққа сўк бўлса, нима ғами бўлар эди” (Тўн. 56-57-б)

Қадимий мақолларда дастлаб ғоявий хулоса охиригача аниқ берилмаган ва кейинчалик мақолнинг кўчма маъноси ҳамда иккинчи қисми юзага келган.

Инсоният тафаккури ривожланган сари қадимги мақоллар семантикаси фикр формуласи шаклида нутқда фаол қўлланила берган. Натижада мақоллар орқали энг қимматли фикр келажак авлодга қолдирилган. Ёки бунинг акси ўлароқ қадимги мақолда билдирилган семантик маъно кейинчалик шунга маънодош, яъни синоним мақолларнинг вужудга келишига асос бўлганлигини кузатиш мумкин.

Халқ оғзаки ижодини қиёсий-типологик жиҳатдан тадқиқ этишда уларнинг тарихий асосларини ўрганиш яхши самара бериши академик В.М.Жирмунский томонидан аниқланган. Ушбу тадқиқот усули фольклорнинг ҳамма жанрлари қатори мақолларга ҳам тегишлидир.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг типологик хусусиятлари масаласи аввал икки халқнинг этногенетик жараёнига эътибор беришимизни тақозо этади. Бу икки халқнинг келиб чиқиши ва илдизи бир туркий халқлардан эканлиги тарихдан маълум. Ўз-ўзидан англашиладики, уларнинг оғзаки ижоди ҳам умумтуркий фольклор аънаналарига бориб тақалади. Шунинг учун ҳам ўзбек ва қирғиз халқ паремиологик хазинасида жуда кўплаб ўхшаш мақоллар мавжуд. Бу халқлар ўртасида тарқалган ўхшаш мақоллар этник бирлик даврида яратилганлигидан далолат беради.

Ибтидоий инсоннинг онги энг оддий ҳолатда бўлганлиги сабабли сўзларни, айниқса, оҳанг билан айтилиши ишнинг ритмига боғлиқ бўлса, меҳнатни энгиллатишга ёрдам бўлади, деган ишонччи уйғотган. Аммо синкретизм ҳукмронлик қилган бу вақтда сўзнинг семантик томони иккиламчи аҳамият касб этиб, ритм ва товушнинг турлича бўлиб чиққан мусиқавий оҳанги асосий рол ўйнаган эди. Инсоннинг ҳаётий тажрибалари, кузатишлари ва ақл-идрокининг тобора ўсиб бориши натижасида сўзларнинг семантик жиҳатига эътибор қаратилиши кучайди. Ҳаётнинг аста-секин ривожлана бориши, синкретизмнинг, аниқроқ айтганда, биргина одамнинг, бастакорнинг, раққосанинг, шоирнинг ўз ижодий йўналиши бўйича ажрала бошлашига олиб келди. “Қиёсий-тарихий метод намояндаси А.Н.Веселовский поэтик жанрлар эволюциясини ўрганар экан, диққатни поэзиянинг ибтидоий шакллариغا қаратди ва унинг дастлабки кўринишлари синкретик (қоришиқ) ҳолатда бўлганлигини исботлаб кўрсатди. У илк поэзия намуналарининг реал ҳаёт билан боғлиқ жиҳатларига эътибор қилди. Кейинчалик эса тараққиётнинг ва поэтик таффакурнинг аста-секин ривожланиши натижасида поэтик жанрларнинг дифференцияси бошланди”.

Инсонлар кейинроқ ўз бошларидан ўтказган қайғусини, қувончини, ҳаётнинг турли жиҳатларига нисбатан фикрини қисқа назм шаклида ва маълум бир

воқеаларни ўзига сингдирган сюжетли, ҳажмли асарларда, тарбиявий маъноси кучли ва ихчам асарларда ёритган. Шундай қилиб лирик, эпик, дидактик асарлар пайдо бўла бошлади. Дидактик асарлар орасида ҳаётнинг кўп қиррали кўринишларини акс эттирган, одамзотнинг ақл-идрокини ёрқин ифода этган “инсон фикрининг, ақл-заковатининг энциклопедияси” дейишга арзирлик жанр – бу мақолдир. Мақолларни шунинг учун ҳам ҳавас билан “нутқнинг гули”, “одам фикрининг қаймоғи”, “сўз гилами” деб атайдилар. Ушбу хулосалар мақолларнинг шаклига бўлган ҳайратдан эмас, балки ғоявий жиҳатдан унинг асосида ҳаётнинг ўзи – ҳақиқат борлиги сабабли айтилгандир.

Лекин ҳақиқат мақолларда жонсиз, натурал ҳолатда эмас, балки инсоннинг ушбу ҳақиқатга нисбатан тушунчаси, муносабати, фикри тажрибалар асосида яралган хулосаси сифатида кўрсатилади.

Инсонлар ҳаётнинг оддийгина кузатувчиси эмас, унинг қайта яратувчиси ва фаол курашувчиси ҳамдир. Уларнинг ҳаётга бўлган муносабатлари кундалик тажрибаларида тасдиқланади, аниқланади ва бойитилаверади.

Масалан, ўзбек халқининг орасида кенг тарқалган: “*Ўтти ковласанг ўчар...*” мақоли қирғиз халқида ҳам “*Отту чукусаң өчөт...*” шаклида мавжуд. Ушбу мақол мазкур жанрнинг энг қадимги намуналаридан биридир. Тарихдан маълумки, ўрта палеолит даврида Ўрта Осиё худудларида шимолдан улкан музлик силжиб келиши натижасида олов кашф этилган. Одамлар ўчоқлар атрофларида тўпланиб, ибтидоий турар-жойларга асос солганлар. Палеолит даврида ибтидоий пода давридан уруғчилик тузумига ўтилди. Одамлар орасида дастлабки диний қарашлар пайдо бўлди. Бу билан биз мазкур мақол айнан шу даврнинг маҳсули деган аниқ замон чегарасини қўйиш фикридан йироқмиз. Чунки, “битта мақолнинг пайдо бўлиши, айниқса, халқ оммаси томонидан тан олиниб, оммалашиши учун бир неча авлодлар умри озлик қилади”.¹ Лекин ушбу мақол инсон олов ҳосил қилишни билган, ўрганган ва оловга сиғинган даврда пайдо бўла бошлаганлиги ва шу жараён билан бевосита боғлиқлиги кўриниб турибди. Инсонларнинг атроф-муҳит ва табиат ҳодисалари билан илк бор учрашувлари, уларнинг қадимий тушунчалари,

¹ Мадаев О. Мақоллар оламида. –Тошкент: Ўзбекистон, 1984. —б 3.

хулосалари ва табулар эвазига пайдо бўлган мақоллар энг қадимий саналади. Гарчи, мақол ижтимоий-тарихий асосда вужудга келган бўлса-да, халқнинг ҳаётий тажрибасида қайта-қайта тасдиқланмаганида оммалашмаган бўлар эди. Ушбу мақол эволюцияси ўзбек ва қирғиз халқлари этник жиҳатдан бир халқ бўлиб яшаган даврда амалга ошган деган гипотезага олиб келади. Мақолнинг параллел қўйилган иккинчи компоненти ана шундай фикрга асос бўлади. Яъни, *“Оловга тегсанг, ўчар, қўшинингга тегсанг, кўчар”*.¹ Қирғиз халқида ҳам ушбу мақол айнан мавжуд: *“Отту чукусаң өчөт, қоңшуну чукусаң көчөт”*.² Мақолда ифодаланган ўринли фикр ижтимоий-ҳаётий тажрибада синалиб, узоқ давр муомалада пишиб, сайқалланди ва ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади. Инсонларнинг узоқ йиллар давомидаги амалий ҳаёти аксиома каби аниқ хулосаларни берди.

Мақолнинг пайдо бўлиши ўша мақолни яратган халқнинг яшаш шароитларига, турмуш тарзига ва унинг менталитетидаги психологик хусусиятларига боғлиқдир. Тарихий маълумотларга қараганда, Ўрта Осиёда палеолит давридан сўнг мезолит даври бошланган. Мезолит даври қуроллари палеолитга нисбатан ихчамлилиги ва сифатлилиги билан фарқланиб турган. Бу давр одамлари асосан овчилик ва термачилик хўжалигини юритганлар. Ушбу даврга келиб музлик яна шимолга қайтган. Инсоният ўз тарихидаги дастлабки мураккаб мослама ўқ-ёйни кашф этган. М.Қошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида келтирилган *“Қуруқ йиғач эгилмас, қурлиш кириш тугулмас”*³ мақоли ана шу давр маҳсулидир. Маъноси *“Қуруқ ёғоч эгилмайди, қуриган новда боғланмайди”* тарзида изоҳланадиган бу мақол ўз маъносига кўра инсон ов қилиши учун камон ва ёйни яшаш жараёнига бевосита боғлиқ ҳолда юзага келган. Яъни камон ва ёй тайёрлаш учун кесилган дарахт ўз вақтида ишлатилмаганлиги сабабли, уни эгиш ва қобиғидан ип эшиш, ип учларини боғлаш мумкин бўлмай қолди. Шунда кўп бор ҳаётий синовдан ўтган мазкур тажриба тўғрисидаги ушбу ҳақиқат аниқ хулоса шаклида мақолда акс эттирилган.

¹ Ўзбек халқ мақоллари .Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусақулов, Б.Саримсоқов; Масъул муҳаррир Ш.Турдимов. Тошкент: Шарқ, 2003. –Б. 252

² Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения // Составил и перевел Сыргабек Шамбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – С. 242.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит-турк. 1 том. – Тошкент: Фан., 1963. –Б. 206.

Мақол ҳозирги кунда кўчма маънода, яъни мазмунига кўра одоб ва тарбия мавзусида кўлланилади.

Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғотит-турк” асарида туркий сўзларга изоҳ бериш мақсадида келтирган мақоллари орасида “қабилаларнинг жуда қадимги патриархал ҳаёти, ибтидоий жамоа қолдиқлари, табиат ходисаларига нисбатан примитив (энг оддий, дастлабки энг содда) қарашлар ифодалангани”¹ Мисол тариқасида “*Буздан сув тамар*” (яъни “*Муздан албатта сув томар*”)², “*Биш эранак туз эрмас*” (яъни “*Беш қўл баробар эмас*”)³, “*Тиклагинча ўнмас – тиламагинча болмас*” (“*Экилмагунча ҳосил унмайди*”)⁴ мақолларини келтириш мумкин. Кўриниб турганидек, қадимий аجدодларимиз муздан сув томишини, беш қўл баробар эмаслигини, экилмагунча ҳосил бўлмаслигини кузатганлар.

Ўрта Осиё тарихида мезолит даврининг охирларига келиб, қабилалар дастлабки уй чорвачилиги билан шуғулланиб, ҳайвонларни хонакилаштиришни бошлаганлар. Халқ ўз бошидан кечирган ҳаётининг изларини мақолларда ёритган. Масалан, қадим-қадимдан туркий халқлар ҳаётида от асосий ўринни эгаллаган. Шунинг учун ҳам улар яратган мақолларнинг асосий қаҳрамони от ҳисобланган. Сабаби, Ўрта Осиё халқлари отга сиғиниш даврини бошдан кечирганлар. Чунки отнинг ҳаётдаги ўрни беқиёс бўлиб, у ҳаракат воситасигина эмас, балки ёлидан арғамчилар ясалган, турмуш учун керакли турли хил буюмлар от терисидан тайёрланган. Эгарнинг кашф этилиши эса қадимий кўчманчилар ҳаётида чинакам техник инқилоб бўлган. Оқибатда маданиятнинг ривожланиши жараёни тезлашган, чопқир отлар туфайли кўчманчиларнинг олисроқ худудларга доир географик билимлари кенгайиб, турли жойларда яшовчи аҳоли билан алоқалар ўрнатила бошлаган. Шунинг учун ҳам туркий халқларнинг от образи билан боғлиқ мақоллари жуда кўп. Шунинг ҳам айтиш жоизки, ўзбек ва қирғиз халқлари мақоллари орасида от образига бағишланган ўхшаш мақолларни кўплаб топиш мумкин. Уларда жанговар от, жангчи, отни шарафлаш, унинг асосий ҳаракат воситаси, наслни давом эттириш

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб – Тошкент: Ўқитувчи., 1976 . –Б. 106.

² Маҳмуд Кошғарий. Девони луғотит-турк. Уч томлик. Таржимон ва нашрга тайёрловчи ф.ф.н С.М.Муталлибов. 3-том. – Тошкент. Фан, 1963. –Б. 134.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девони луғотит-турк. Уч томлик 1-том. – Тошкент:Фан, 1960. –Б. 229.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девони луғотит-турк. Уч томлик 2-том. – Тошкент: Фан, 1961. –Б. 28.

каби архаик мотивлар билан бирга инсоннинг феъл-атвори, ижтимоий аҳволи, авлодлар алмашуви ҳақидаги мақоллар мавжуд.

Масалан, ўзбек фольклоридаги “*От – одамнинг қаноти*” мақоли, қирғиз халқида “*Ат – адамдын канаты*” шаклида кенг тарқалган. Барчамиз билган ва икки халқдаги айнан ўхшаш бу мақол ҳозирги кунда фаоллигини йўқотган. Чунки, ушбу мақол пайдо бўлган даврга нисбатан отдан фойдаланиш камайган. Бугунги кунда ўзбек халқида яйловли, тоғли ҳудудларда ёки чорвачилик соҳасида ва улоқ ўйинларидагина от минилади.

Ушбу мақолнинг “Ўзбек халқ мақоллари” тўпламида “*От – йигитнинг йўлдоши*”, “*От – йигитнинг қаноти*”¹ каби вариантларида берилган. Академик К.К.Юдахин томонидан тузилган “Қирғиз халқ мақол ва маталлари”² ҳамда С.Шамбаевнинг юқорида қайд этилган тўпламида эса “*Ат – эрдин канаты*”³ тарзидаги варианты келтирилган. Яна бошқа қирғиз халқининг мақоллар тўпламида айнан ушбу мақолларнинг бошқа вариантлари ҳам мавжуд: масалан, “*Ат – адамдын канаты, аш – адамдын кубаты*”⁴, “*Ат – адамдын канаты, сөз чечендин канаты*”⁵. Мазкур мақолнинг Хитойда яшовчи қирғиз халқи томонидан яратилган вариантынинг иккинчи компоненти қирғиз халқи томонидан яратилган мақолдагидан ўзгача. Демак, хулоса сифатида келтирганимиз – гипотеза ҳақиқатга яқинроқ. Чиндан ҳам кўплаб мақоллар туркий халқларнинг ажралиб чиқиб, алоҳида этнос сифатида шаклланиши жараёнларида пайдо бўлди.

Неолит даврига келиб, қадимги қабилалар ҳаётида катта-катта ўзгаришлар содир бўлади. Бу давр одамлари аксарият ҳолларда дарё соҳиллари ва тармоқлари ёқасида, кўллар бўйларида яшаб, табиий имкониятлардан келиб чиқиб, балиқчилик, овчилик, дехқончилик ва чорвачилик ҳамда қисман ҳунармандчилик билан шуғулланганлар. Энг катта ютуқлардан бири кулолчиликнинг пайдо бўлишидир.

¹ Ўзбек халқ мақоллари. Тузувчилар: Т. Мирзаев, А.Мусакулов, Б.Саримсоқов ; Масъул муҳаррир Ш.Турдимов. – Тошкент: Шарқ, 2003. –Б. 471.

² Пословицы и поговорки кыргызского народа. Из собрания академика К.К. Юдахина. Фонд «Сорос Кыргызстан» Бишкек, 1997. -С. 27.

³ Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения. Составил и перевел Сыргабек Шамбаев. – Фрунзе: Мектеп. , 1979. -С.58.

⁴ Кыргыз макал-лакаптары жана учкул сөздөр. Бишкек, 2002. -Б.290.

⁵ Кытайдагы кыргыз эл макал-лакаптары. Экология жана жаратылышты пайдалануу институту. -Бишкек,2004. –Б.17.

Шунингдек, бу даврга келиб тўқимачилик ва қайиксозлик ҳам пайдо бўлади. Масалан, қуйидаги мақолни келтириш ўринли: “*Балиқнинг ўзи сувда, кўзи четда*” (ДЛТ - Девони луғотит-турк китобидан).

Мақолларнинг пайдо бўлишида ўша халқнинг ҳаёт тарзи, географик жойлашиши, этнографияси катта аҳамият касб этади. Шундай бўлса-да, инсонларнинг турли миллатлардан эканлигидан қатъий назар ҳаётининг тажрибаларида умумийлик мавжуддир. Бу умумийликни биз дунёнинг объектив ҳолатидан кўрамиз. Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари орасидаги ўхшашликлар ана ўша объектив тажрибанинг асосида, инсонларнинг ҳаётга нисбатан муносабатларининг умумийлиги ва биргаликда яшаш, ўзаро алоқалар сабабли бир даврнинг ўзида ёки турли даврда бир хил мазмундаги мақоллар яралишига олиб келади. Типологик ўхшашликлар билан бир қаторда фарқли жиҳатлар борлиги эса юқорида тасдиқланганидек, халқнинг ҳаёт тарзи, географик жойлашиши, этнографиясига боғлиқ кўринишдир.

Мақолларнинг тарихий асосини аниқлаш билан бирга уларни семантик томондан ўрганишда диалектик принципга таянган ҳолда тадқиқ этиш эса бугунги кунда фольклоршунослик олдида турган долзарб муаммолардан биридир.

Ўзбек ва қирғиз халқлари тарихи муштарак, келиб чиқиши ва илдизи бир туркий халқлардир. Чунки, бу икки халқнинг аجدодлари узоқ даврлар мобайнида тарихий тараққиёт йўлининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий каби бадиий ижодиётида ҳам кўплаб параллел ва ўхшаш жиҳатларни юзага келтирди.

Аммо муайян бадиий асарнинг вужудга келишида ўша халқнинг тарихи, ижтимоий-иқтисодий шароити муҳим роль ўйнайди. Хусусан, мақолларда ўша халқнинг ўз бошидан кечирган ҳаёти давомида чиқарган муҳим хулосалари ўз аксини топади. Мақоллар – аждодларимизнинг бой мероси, халқнинг босиб ўтган ҳаётининг йўлини кўрсатувчи этнографик материалгина эмас, балки ёшларга тўғри йўл кўрсатувчи асар ҳамдир. Мақоллар инсон турмушининг барча кўринишларини кенг тарзда қамраб олади. Шунинг учун ҳам мақоллардек тематикаси бой жанрни топиш қийин.

Масалан, ўзбек ва қирғиз халқларининг паремиологик хазинасида биргина юқорида тўхтаб ўтилган от образини олсак, у ҳар бир мақолда ўзига хос оригинал гоёни ифодалашда хизмат қилади. Шу боис, Т.Мирзаев, А.Мусақулов, Б.Саримсақовлар томонидан тузилган “Ўзбек халқ мақоллари” тўпламидаги 70 мавзу ичида от образига боғлиқ мақолларни кўплаб учратамиз.

Туркий тилнинг нозик билимдони Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида от билан алоқадор 800 та сўз ишлатилади. Масалан:

Ат – от: *Қуш қанатин, эр атин* – **“Қуш қаноти билан, эр оти билан”**;

улук – от курагининг олд қисми: *Улуқ йағири оғулқа қалир* –

“От курагидаги яғир болаларига мерос бўлиб қолади”;

ала – ола, оқ: *Киши аласи ичтин, йилқи аласи таитин* –

“Одамнинг оласи ичида , йилқиники ташида”;

излик – туркий халқларнинг ҳайвон терисидан ясалган чориғи:

Излик болса эр олдимас, ичлик болса ат йағримас –

“Чорик бўлса, одамнинг оёғи оғримайди, тўқим бўлса, от яғир бўлмайди”;

арпа – арпа : *Арпасиз ат ашумас, арқасиз алп чэрик сийумас* –

“Арпасиз от қир ошолмайди, ёрдамчисиз йигит жангда енга олмайди”;

иқилач – шўх учқур от:

Алп эриг йавритма, иқилач арқасин йағритма –

“Ботирларни ранжитма, учқур от орқасини яғир қилма”;

ататти – от бўлди: *тай ататти* – **той от бўлди:**

Тай ататса, ат тинур, Оғул эразса ата тинур –

“Той улғайса, от тинади, ўғил ўсса, ота тинади”. Бундан кўринадики, қадимий турклар ҳаётида от муҳим ўрин тутган.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларида ижтимоий ҳаёт, маданий омиллар, географик реалиялар ва табиат тасвири

Халқ оғзаки поэтик ижодида миллий-маданий мазмун, табиат хусусиятлари иқтисодий-маиший ҳаётнинг қирралари, давлатнинг ижтимоий тузилиши, халқ тарихи ва одатлари муҳим ҳисобланади. Мақол ва маталлар кўп асрлик тараққиёт натижаси сифатида ижтимоий турмуш ҳақида ахборот қайд этади ва уни авлоддан авлодга узатади. Шу боис, мақоллар коммуникация воситасигина эмас, балки турли муайян ижтимоий ахборотлар манбаи сифатида ҳам муҳим.

Ўзбек ва қирғиз халқида деҳқончилик, чорвачилик, зироатчилик, боғдорчилик, йил фасллари, табиат ҳодисалари каби мавзуларда мақоллар яратилган. Маълумки, туркий халқлар қадимда кўчманчи тарзида ҳаёт кечирган. Шу боис, ҳам бу халқларнинг асосий машғулоти чорвачилик бўлган. Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари таркибида чорвачилик ва деҳқончилик мавзусига оид фикрлар бир мақолнинг ўзида учраши характерлидир. Масалан, ўзбек халқ мақоли:

Деҳқон – ер султони,

Чўпон – яйлов султони.

Мазкур мақолнинг биринчи компоненти деҳқон ер эгаси эканини, иккинчи компоненти эса чўпон яйлов эгаси эканлигини англатмоқда.

Қирғиз халқ оғзаки ижодида ҳам чорвачилик ва деҳқончилик мавзусидаги мақоллар талайгина учрайди:

Дыйкан болсоң башында бол,

Чарба болсоң кашында бол, – шаклидаги қирғиз мақолининг айнан шу варианты ўзбек халқида ҳам мавжуд:

Деҳқон бўлсанг, рошида бўл,

Чўпон бўлсанг – қошида.

ёки: *Деҳқон бўлсанг, қошида,*

Сипоҳ бўлсанг, бошида.

Бундай мақолларнинг пайдо бўлиши туркий халқлар, жумладан, ўзбек ва қирғиз халқларининг қадимий яшаш тарзидаги муштараклик билан боғлиқ. Манбаларда келтирилишича, “Евроосиё чўлларида эрализгача 1-минг йилликнинг

бошида кўчманчи чорвадор қабилалар пайдо бўлган. Улар Қора Денгиз яқини атрофлари ва Марказий Осиё ҳудудларида ўзларининг чорва моллари ва йилқилари билан секин аста кўчиб юрганлар. Яшаш тарзи ва маънавий дунёқараши муқим яшайдиган халқлардан кескин ажралиб турган”¹.

Қайд этиш ўринлики, асосий машғулоти чорвачилик бўлгани сабаб, бу қабилалар жойдан-жойга кўчиб юриб, чорва ҳайвонлари учун серўт бўлган ҳудудларда истиқомат қилганлар. Айтиш мумкинки, чорвачилик билан боғлиқ мақоллар ана шундай ижтимоий-тарихий давр ва муҳитда яратилган.

Чорвачилик мавзусидаги мақоллар таркибида асосий чорва ҳайвони кўй эканлиги маълум бўлади. Масалан:

Эчки боққан чорвадор бўлмас,

Шафтоли эккан – боғбон.

Ўки: *Кўйни қўй,*

Эчкини сўй, – каби мақоллар фикримиз далилидир.

Кўчманчи тарзида яшаган қадимги туркийлар чорва молларидан гўшт, сут, ёғ, тери, мато учун юнг, умуман ҳаёт учун зарур нарсалар егулик, кийим, оёқ кийим, турар жой учун айрим нарсалар, маҳсулотлар олганлар.

Юнг оламан десанг, жайдари,

Бой бўламан десанг, ҳисори, – сингари ўзбек мақолида жайдари кўйдан юнг олиш ва гўшт-ёғни яхшироқ олиш учун ҳисори кўй дуруст экани таъкидланган.

Тарихнинг илк формациясида яшаган қадимги аجدодларимиз табиатдаги мавжуд нарсаларни тановул этган бўлсалар, олов, меҳнат куроллари кашф этилгач, меҳнатнинг, турли кўринишлари юзага келган.

Меҳнатга бўлган муносабат халқнинг бадиий меросида ҳам ўз аксини топган. Турли табиий шароитларда меҳнат фаолияти олиб борган аجدодларимизнинг дунёқарашида табиат ҳодисалари, талофат, офат ва бошқаларга ҳам муносабат пайдо бўлган. Асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган аجدодларимиз ҳаётдаги кузатувлари ва олган билимлари асосида ўз қарашларини мақолларда акс эттирган. Масалан, “*Уруг эксанг намга эк, Намга экмасанг, томга эк*” мақолида ерга

¹ Всемирная история. Энциклопедия. 15-томах. 1-том. – Москва: Аванта+, 1995. – С. 210.

кадалган уруғ сув билан кўкариб чиқиши жараёни кузатилгач, мазкур хулоса чиқарилган дейиш мумкин. Намли ерга экилмаган уруғ унмагани сингари, мақолнинг иккинчи компонентида киноя қилиб “томга эккан билан тенг бўлади” деган мазмун ифодаланган.

Қадимги аجدодларимиз ибтидоий формация босқичидан бошлаб табиий шароит ва географик муҳитга мослаша борганлар ҳамда хўжалик-маданий типларни яратганлар. Бу ҳолат маҳаллий элатларнинг шаклланишига ҳам ўз таъсирини ўтказган. “...табиий шароитнинг таъсири белгиларини этник маданиятнинг барча соҳаларида, ишлаб чиқариш воситаларидан, айниқса меҳнат қуролларидан бошлаб маиший турмуш буюмлари ва ҳатто элатларнинг номларигача сезиш мумкин”¹. Табиий иқлимга қараб одамларнинг турар жойлари ва уй қурилиши, кийим-кечаклари ва рўзғор буюмлари, қишлоқ хўжалиги экинларининг турлари, алоқа воситалари хусусиятларини аниқлаш мумкинлиги ҳам элшунослар томонидан эътироф этилади.

Дехқончилик ва чорвачиликни тенг олиб борган халқимизда бу икки соҳа ҳақидаги фикрлар мақолларда ҳам баббаробар ифода этилган:

Ер – деҳқон хазинаси.

Қирғиз мақоли: *Дыйканга жер казына*

Ёки: *Ер бойлиги – эл бойлиги.*

Қирғиз мақолида: *Жер байлығы – эл байлығы.*

Ер – хазина, сув – гавҳар.

Қирғиз мақолида: *Жер – казына, суу – алтын.*

Ер тўймагунча, эл тўймас.

Қирғиз мақолида: *Жер тойбой – эл тойбойт.*

Қўй семизи – қўйчидан.

Қирғиз мақолида: *Кой семизи – койчудан.*

Экин эккан текин ер.

Қирғиз мақолида: *Эксең эгин, ичерсиң тегин.*

¹ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи., 1994. –Б. 89.

Айрим мақолларнинг мазмуни муайян ҳудудда яратилганидан дарак беради. Чунки географик шароит нуқтаи назаридан ҳам мақоллар ижод этилган. Масалан, “*Ер ҳайдасанг куз ҳайда, Куз ҳайдамасанг юз ҳайда*” мақоли Хоразм воҳаси табиий шароитига тўғри келмайди. Чунки воҳанинг географик тузилиши кузда ер ҳайдалишини тақозо этмайди.

Ўзбек халқ мақолида “*Ери семизнинг – эли семиз*” дейилади.

Қирғиз мақолида эса: “*Жер семизи – мал семизи*”. Ушбу мақолда ҳам маконнинг географик тузилишига эътибор бериш мумкин. Қирғизистон ҳудудлари тоғли ва яйловли ерлардан иборат, бу яйловларда чорва моллари боқилади. Ўзбекистон ҳудудларидаги ер майдонларида эса, боғдорчилик, сабзавотчилик, пахтачилик каби турли деҳқончиликнинг соҳалари ривожланган. Шунинг учун ҳам ўзбек халқ мақолида ер элни боқиши назарда тутилган. Чунки ернинг семизи - ўғитлар билан тўйинган ер ҳисобланади. Албатта ер мўл ҳосил ғаровидир.

Деҳқончилик, чорвачилик ва йил фасллари мавзусидаги мақоллар таҳлилида улар асосан ўз маъносида қўлланиши кузатилади.

Ўзбек мақолларидан:

Сув – зар, сувчи – заргар.

Ёки: *Сув келди – нур келди.*

Ёхуд: *Сув –ғўзанинг жони,*

Ўғит – унинг дармони, – кабилар ўз маъносида ишлатилади.

Қирғиз мақолларидан:

Суу канык –эгиндин даны толук.

Ёки: *Суу менен жер көгөрөт,*

Эл менен эр көгөрөт.

Ёхуд: *Сууну көп кечсе, чалчык болот,*

Сөздү көп сүйлөсө, тантык болот, – кабилар ҳам ўз маъносида ишлатилади.

Сув билан боғлиқ айрим мақоллар эса дастлаб ўз маъносида қўлланган бўлса, кейинчалик кўчма маънода ишлатилган. Масалан,

Ўзбек мақоли: *Сув бошидан тозаланади.*

Ёки “*Сув бошидан лойқа*”, – кабилар ҳам учрайди.

Қирғиз мақоли: *Суу башынан тунат.*

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларида муштараклари билан бир қаторда ўхшаши йўқ мақоллар ҳам учрайди. Масалан, ўзбек халқининг *“Кориз суви – жон суви”* мақоли қирғиз халқида учрамайди.

Ўзбек халқи туркий халқлар орасида биринчи бўлиб ўтроқлашган. *“Ўтроқлашишнинг отаси ҳам, онаси ҳам деҳқончиликдир”*¹, - деб ёзади ёзувчи А.Иброҳимов.

Деҳқончилик қилиш учун ер илмини билиш, суғориш тизимларини яратиш зарур бўлган. Шу боис, мақолларда ҳам сув ва суғориш ишлари билан боғлиқ масалалар кенг кўламда ифода этилган. Ўзбекистонда қадимдан катта меҳнат ва ер шароитини чуқур билишни талаб қиладиган кориз зироатчилиги сақланиб келган². Сув деҳқончилик учун асосий зарурий эҳтиёж бўлганлиги боис халқимиз кориз ҳақида ўзига хос ташбеҳ билан: *“Кориз суви – жон суви”* мақолини яратган. Мазкур мақолнинг яратилишида географик шароит муҳим. Ўрта Осиё ҳудудларида текислик, пасттекислик ер сатҳларидан ташқари тепалик, адир сингари рельефи унча баланд бўлмаган жойларга ҳам экин экилган. Бундай ерларга юқори сатҳдан сув келиши ёки ёғингарчилик асосида суғориш ишлари режалаштирилган. Бошқа вақтларда эса юқорига пастдан сув чиқариш керак бўлган. Кориз ана шундай сувни юқорига чиқариш усули бўлиб, халқимиз уни танага ҳаёт бағишловчи жонга қиёслаган. Қирғиз халқида эса кориз суви билан боғлиқ мақолни учратмадик.

Қирғиз халқ мақолларидан *“Кой берекеси жундө, адам берекеси уйүндө”* (маъноси: Қўй баракаси юнгида, одам баракаси уйида), *“Койду ала кыркса, жундун берекеси болбойт”* (Қўйни ола қирқса, юнгнинг баракаси бўлмайди) каби мақолларни эса ўзбек халқ мақоллари тўпламларидан учратмадик. ўзига хосликлар ўзбек ва қирғиз халқларининг ижтимоий ҳаётига, шуғилланган меҳнат фаолиятларига боғлиқдир. Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларида айнан ўхшаш ҳамда аналогик хусусиятларга эга бўлган мақоллар жуда кўп бўлишига қарамай, айрим бири-бирида учрамаган мақоллари ҳам мавжуд.

¹ Иброҳимов А. Бизким, ўзбеклар... - Тошкент: “Шарқ”, 2001, —Б. 12.

² Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. –Б. 30.

Урф-одат, удум, маросим ва миллий анъаналар билан боғлиқ муштарак мақоллар

Ўтмишда ўзбек халқининг маиший турмуши, ижтимоий ҳаёти, ўзига хос маданияти мақолларда ҳам ўз ифодасини топган. Ўзбек халқ мақолларида бўлгани сингари қирғиз халқ мақолларида ҳам шу халқнинг турмуш тарзи, этник тарихи, маросим ва анъаналари намоён бўлади. Чунончи, “урф-одат ва маросимлар узок аждодларимизнинг эътиқодий тасаввурлари билан боғлиқ ҳолда барқарор анъаналар тарзида яшаб келади ва улар ҳар бир даврда кишиларни ўз таъсирига олишга интилади”¹.

Ҳар бир халқнинг ўзига хос урф-одатлари, маросимлари, анъаналари мавжуд бўлади. Мақолларда акс этадиган урф-одат, анъана ва маросим белгилари миллийликни ҳам ўзида зухур этади. Шарқ халқлари маданиятига хос урф-одатлардан бири саломлашишдир. Бундай урф-одат бошқа халқлар, айниқса, ғарб халқларидан тубдан фарқланади.

Каттага салом бер,

Кичикка – калом.

Ўзбек халқ мақолида катталарга кичиклар салом бериши анъанавий урф-одатнинг бажарилиши шарт бўлган қоида эканлиги англашилади. Қирғиз халқининг “Саламсыз кирген уят, жоопсуз чыккан уят” (яъни: “Саломсиз кирган уят, жавобсиз чиққан уят”) мақолида ҳам шу мазмун ифодаланган. «Кичүүсүндө салам жок, улуусунда алик жок» (маъноси: “Кичигида салом йўқ, каттасида алик йўқ”) мақолида эса, гарчи у кинояли тарзда айтилган бўлса-да, салом-алик катта ва кичикларга фарз эканлиги англашилади.

Ўзбек халқида “Салом ҳам – фарз, алик ҳам – фарз” каби мазмунда мақол учрайди. Бу эса салом ҳам алик ҳам бажарилиши лозим бўлган урф-одатлар сирасига кирувчи ҳатти-ҳаракат эканини кўрсатади.

¹ Саримсоқов-б Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан., 1986. –Б. 4.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг айримларини маросим, урф-одат ва маълум бир анъаналар натижасида пайдо бўлган дейиш мумкин. Маросимларни ўтказиш, албатта, сўз, ҳатти-ҳаракат воситасида амалга ошган.

Мақоллар мазмунидан ҳам муайян урф-одатга ишорани ёхуд маросим жараёнининг қайсидир вақтида айтилганини сезиш қийин эмас. Масалан,

Азиз момо олти кун,

Қалтираса – қатти кун,

Сакранса – саккиз кун,

Тўқранса – тўққиз кун,

Ўқранса – ўн кун.

Ёки “Азиз бўлмай мазиз бўлмас”, “Азиз момо олти кун, қаҳри келса, қаттиқ кун”, “Аямажуз олти кун – олти ой қишдан қаттиқ кун”, – каби мақоллар мавжуд. Мазкур мақолларда қадимги туркий халқларнинг космогоник қарашлари ўз аксини топган. Мақолда қўлланган Азиз момо ҳақида афсона бўлиб, фольклоршунос Б.Саримсоқов бу хусусида қуйидагиларни ёзади: “Қиш фаслининг тўқсон деб аталадиган ҳар бир куни шу кампир (Аёз момо – М.Т) ўғлонларининг бири билан боғланган эмиш. Агар қиш яхши келиб, тўқсон кунлари ҳаво иссиқ бўлса, Азиз момонинг қаҳри келиб, қишнинг охирги олти куни, яъни Аямажуз кунлари (бу муддат аҳман-дахман, хезим-хирмон пайтларини ўз ичига олиб, 13-19 март кунларига тўғри келади) қаттиқ совуқ бўлади ва Аёз момо тўқсон ўғлига қараб “Тўқсон, тўқсонинг ҳам менинг бир кунимча йўқсан”, – деб айтар эмиш”¹.

Аёз момо билан боғлиқ мақолларнинг яратилиши ҳақида шуни айтиш мумкинки, қадимдан туркий халқлар табиат ҳодисаларини кузатиб борганлар, ундаги ўзгаришларга муносабат билдирганлар, муайян кунлар ҳақида башоратомуз фикрларни ифода этишган. Демак, уларнинг астрономик билимлари даражаси ҳақида маълум бир хулосаларни ушбу мақоллар орқали олишимиз мумкин.

Маълумки, шарқда, хусусан туркий халқларда инсоннинг одоб-ахлоқи, маданияти, атрофидагилар билан муомала-муносабатига алоҳида эътибор берилган.

¹ Саримсоқов-б Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан., 1986. —Б. 84-85.

Шу боис ҳам, жаҳон маданияти ва педагогикаси доирасида “шарқ одоби” деган тушунча мавжуд.

Одоб-ахлоқ ҳақидаги қарашлар, жамият ўртасидаги удум ва одатлар ўзбек ва қирғиз мақолларида акс этади. Масалан, “*Отанг ўтирган уйнинг томига чиқма*” мақолида отанинг табаррук зотлиги, у ўтирган уй томига чиқиш, худди унинг боши устида юрган билан тенг гуноҳ ҳисобланган. Қирғиз халқ мақолида юқоридаги ўзбек халқ мақолининг айнан ўзи учрамаса-да, “*Атанын кадырын билбеген баланын башы кор болот*” (“Ота қадрини билмаган бола хор бўлар”) ёки “*Атанын қаргышы балага ок, өрттөп ийчү чок*” (“*Ота қаргыши болага ўқ, ёндирувчи чўғ мисол*”) каби мақоллар мавжуд. Ҳар икки халқ мақолларида ҳам ота улуғланади, отага ҳурмат, эҳтиром, эъзозлаш, қадрини билиш, ота қарғишидан сақланиш каби тарбиявий насихатлар уқтирилади.

Туркий халқларда, хусусан, ўзбек ва қирғиз халқларида оила аъзоларининг ота келгач овқатланиши, ота бўлмаса овқатга қўл урмаслик, ота-онага ҳар доим ҳурмат, илтифот кўрсатиш, катталар келаётганда ўриндан туриш, улардан аввал салом бериш, ҳурмат бажо келтириш, кичикларга меҳрибонлик кўрсатиш кабилар ҳам урф-одатлар тизимига киради. Бу урф-одат, удум ва маросимлар туркий халқларда узоқ асрлардан буён анъана бўлиб келмоқда. Халқ қабул қилган ва амал қилган анъаналарни сунъий равишда йўқ қилиб бўлмайди. Чунки “анъана шаклига кирган урф-одатлар асрлар давомида яшаб, кишиларнинг ахлоқий нормаларига айланиб, уларнинг қон-қонига сингиб кетган”¹.

Мақолларда акс этган урф-одат ва маросимларнинг айримлари ҳозирги кунда ҳам мавжуд бўлиб, урф-одатларнинг баъзилари жамият ҳаётининг тараққиётига кўра ўзгариб боради.

Халқ мақолларида одоб-ахлоқ меъёрлари равшан кўринади. Айниқса, ота ҳақидаги мақоллар Шарқ педагогикасида амал қилиб келинаётган неча асрлик анъаналарнинг яшовчанлигини исботлайди. Ўзбек халқида “*Амри надар – аридан аъло*” мақоли бўлса, қирғизларда: “*Ата сөзү уулга эм*” (“*Ота сўзи ўғилга ақл*”) ёки “*Ата сөзү – алтын, көңүл коюп уксаң. Ата сөзүн укпасаң, ажырайсың журтуңан*”

¹ Бўриев О. Холиқов Д. Туркона анъана ва удумлар – миллат кўрки. – Тошкент: “Минҳож” саҳоват нашриёти, 1998. Б.3

(“*Ота сўзи – олтин, кўнгил кўйиб тингласанг, Ота сўзини тингламасанг, айрилсан юртингдан*”) маъносидаги мақоллар мавжуд.

Қадимдан Шарқда ота оила бошлиғи, юрт қўриқчиси ҳисобланган. Ўз оиласида раҳбар бўла олмаган ота юртини ўзгалардан ҳимоя қилолмайдиган, бирор жамоада ўз ўрнини тополмайдиган киши ҳисобланган. Шу боис ҳам, отанинг хоҳиш-иродаси оилада қонун сингари ҳамма нарсадан устун қўйилган. Бундан ташқари, ўз оиласида тартиб-интизом ўрнатолган ота эл ичида ҳам ўз ҳурматини топа олган.

Юқоридаги ўзбек ва қирғиз мақоллари бир-биридан фарқли бўлса-да, улар семантик жиҳатдан уйғун. Мақолларнинг семантик мазмун жиҳатидан яқинлиги бу халқларнинг педагогикасида ҳам ўзаро муштараклик борлигини кўрсатади.

Туркий халқлардаги миллий урф-одатларни таҳлил этган тадқиқотчилар оилада отанинг ўрнини шундай кўрсатадилар: “Оилада ота сўзи қонун каби бажарилган ва бажарилиши шарт бўлган. Болалар катталарни ҳурмати учун ўрнидан туриб салом бериши, қўлига сув қуйиши, овқатни олдин улуғларга узатиш, умуман катталарга иззат-ҳурмат руҳида тарбияланган. Рўзғорда уларга “Бир кўйлак ортиқ кийганини ҳам ҳурмат қил” деган нақл доимо уқтирилган. Ҳатто кейинчалик уйланган ўғил отасининг руҳсатисиз айрим ишларни ўзи бажара олмаган ҳам”¹.

Ўзбек халқидаги “*Бош бўлмаган уйда, Отаси туриб ўгли сўзлар*” мақоли ҳам оилада отадан аввал ўғилнинг гапириши, суҳбатга аралашishi беодоблик белгиси эканлиги таъкидланади. Чунки шарқона одобга кўра ҳал қилувчи сўзни ота айтган, бирор муҳим масалада ҳам ота қарор қабул қилган ва унга ҳамма бўйсунган.

Қирғиз халқ достони “Манас”да ота ва фарзанд муносабати Шўруқ ва унинг қизи Оқилой диалогидида ҳам яққол кўзга ташланади:

“Шўруқ ақлини пешлаб, қизига маслаҳат солди: – Оқилой! Садағанг кетай, қизим! Гапингга кирмай доғда қолдим. Хон энди билган ишини қилади. Болам, “отдан уялсанг, сот, қиздан уялсанг, совғага торт” деган элнинг нақли бор. Сени Манасга тортиқ қилмоқчиман. Шундагина элимизни ўлимдан сақлаб қолсан.

¹ Бўриев О. Холиқов Д. Туркона анъана ва удумлар – миллат кўрки. – Т: “Минҳож” саховат нашриёти, 1998. –Б. 32.

– Отанинг сўзи бола учун қонун. Мендан ташвиш қилманг. Тадбир – олти, ақл – еттидир”¹.

Оилада қиз болани узатиш, ўғилни уйлантириш борасида ҳам отанинг ихтиёрига кўра иш кўрилган. Чунки ҳамма замонларда ҳам ота-она болага, ўз фарзандига ёмонлик тиламаган. Шу боис, ҳам қирғиз мақолларида: *“Ата уулду билет, ат ээсин билет”* (*“Ота ўғлини билади, от эгасини”*), *«Ата сыйлаган абийир табат»*(*Отани сийлаган обрў топар*), *«Аталуу уул – кожолуу кул»* (*Отали ўғил – ҳўжали кул*), *«Атанын тилдегени – баласын бил дегени»* (*Отанинг койигани – боласига бил дегани*), *«Ата-эненин кадырын билген уул эл багар»* (*Ота-онанинг қадрини билган ўғил эл боқар*) дейилади.

Шарқ халқларининг урф-одатларини ўрганган венгер олими Г.Вамбери шундай таъкидлаган эди: *“Ўрта Осиё халқларининг урф-одатларини юксак даражада мақтовга сазовор бўладиган томонлари шуки, улар ўз миллий характериға эға бўлган ажойиб фазилатларни қатъият билан сақлайдилар”*².

Ўзбек оилаларида, шунингдек, қирғиз халқида ҳам фарзанд тарбиясига катта эътибор берганлар. Ота ҳар икки халқда ҳам азиз, муқаддас инсон ҳисобланади. Гарчи шундай бўлса-да одамға хос фазилатлар одамийлик, инсонпарварлик, халқпарварлик юқори баҳоланади. Масалан, ўзбек халқ мақолида *“Отанг боласи бўлма, Одам боласи бўл”* дейилса, қирғиз халқида ҳам айнан ушбу мақол учрайди: *“Атаңдын баласы болбосоң да, Адамдын баласы бол”*.

Туркий халқларда, хусусан, қирғиз халқида қадим-қадимдан ўз ота-боболари, яъни етти поғона аждодларини билиш шарт бўлган. Кимки ўз аждодларини, етти авлоди кимлигини билмаса уят ҳисобланган. Мақолда *“эл боласи бўлиш”* деганда ҳам ўз халқиға муносиб, яъни ўтган аждодлари руҳиға содиқ ҳолда яшаш таъкидланади.

Қирғиз халқининг буюк эпоси *“Манас”*да ота-бола муносабатининг ёритилиши орқали қирғиз оилаларининг урф-одати, маънавий қиёфаси, одоб-ахлоққа қарашлари, тарихға муносабатини англаш мумкин.

¹ Манас. (Тарж. Т. Адашбоев) – Тошкент: Чўлпон нашриёти. 1995. –Б. 102.

² Вамбери Г. Очерки Средней Азии. – Москва, 1868. – С. 296.

Манас: – Отажон! Насл-насабини билмаган киши одам бўлмайди. Менинг етти бобом тўғрисида гапириб беринг. Олотоғдан Олтойга келиб қолишлигимизнинг сабабларини ҳам, – деб отаси Жақипдан сўрайди. Жақип Манасга ота-боболари тарихини сўзлаб беради.

Оилавий-маиший маросимлар фольклори акс этган мақолларда тўй, мотам, йиғи-йўқлов, ёр-ёр, болани бешикка солиш каби жараёнлар кўрсатилади:

Ўзбек халқида: *Тўйга борсанг, бурун бор,
Бурун борсанг ўрин бор.¹*

Қирғиз халқида: *Тойго барсаң мурун бар,
Мурун барсаң орун бар.²*

Ушбу ўзбек ва қирғиз халқ мақолларида “тўйга борсанг, бурун бор, бурун борсанг ўрин бор” дея насиҳат қилинаёпти. Чунки барчамизга маълум ўзбек ва қирғиз халқларининг тўйлари кўпчилик билан ўтказилади, меҳмонларнинг охири кўринмайди, бири келиб, бири кетади, шундай ҳолда баъзан меҳмонларни жойлаштиришда хижолатчилик ҳам юзага келади. Ушбу мақолда бундай вазият юзага келмаслиги учун “бурунроқ боришликка” насиҳат қилинмоқда. Ҳар икки халқ мақолида ҳам тўй кўпчилик билан ўтиши урф-одатга айланганлигини кўришимиз мумкин.

Қуйидаги мақолларда эса:

Ўзбек халқида: *Тўйга борсанг, тўйиб бор,
Тўй тўнингни кийиб бор.
Тўйга борсанг, тўйиб бор,
Ёмонлигинг қўйиб бор.³*

Қирғиз халқида: *Тойго барсаң тоюп бар,
Торко тонун кийип бар.
Тойго барсаң тоюп бар,
Жамандыгың коюп бар.⁴*

¹ Ўзбек халқ мақоллари. Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусақулов, -б Саримсоқов. – Тошкент: Шарқ, 2003. –Б. 462.

² Пословицы и поговорки кыргызского народа. Из собрания академика К.К.Юдахина. – Бишкек., 1997. – С.149.

³ Ўзбек халқ мақоллари. Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусақулов, -б Саримсоқов. – Тошкент: Шарқ, 2003. –Б. 462.

⁴ Кыргыз эл макал-лакаптары. – Бишкек, 2002. –Б. 253.

Маълумки, ўзбек ва қирғиз халқларининг тўйлари тўкин-сочин дастурхон ёзилиши билан ўтади. Унда нега “тўйга борсанг тўйиб бор” дейилмоқда? Чунки одатда тўйга бир-бирини ҳурмат-иззат қилганлар, кадрлаганлар келишади, баъзан чақирилган ва чақирилмаганлар ҳам келиши мумкин. Бундай ҳолда тўйхонада меҳмонлар кўплигидан гоҳида халққа тортилган ош етмай қолганлиги сабабли яна бошқа ош тайёрлаш учун қозон осилади, янги таом пишгунига қадар кутиб ўтирмай, кетиб қолган меҳмонлар ҳам бўлади. Шунинг учун “Тўйга борсанг, тўйиб бор” дея киноя тариқасида айтилган. Бундай ҳолатларда ушбу мақолнинг биринчи компонентидаги мазмун тўғри маънода айтилганига гувоҳ бўламиз.

Ҳар иккала мақолларнинг иккинчи компонентида эса ўзбек ва қирғиз халқларида тўйларга алоҳида эътибор берилиши, ясениб, тўй либослари тайёрланиши одатга айланганлигини кўришимиз мумкин.

Учинчи компонент бу жойда поэтик қайтариқ вазифасини бажариб келса, тўртинчи компонент мазмунига кўра ҳар қандай инсон қанчалик ғаразлиги бўлмасин, тўйга фақат яхши ниятлари билан келишини уқтирмоқда. Ушбу мақол орқали биз, ўзбек ва қирғиз халқларида тўйлар кўпчилик билан ўтиши, алоҳида тараддудлар, тўй либослари тиктирилиши, яхши кунда, яъни энг унутилмас тўй кунда фақат яхши ниятда бўлишлик урф-одатга айланганлигини биламиз.

Юқоридаги мақоллар орқали тўй маросими юзасидан келиб чиққан мақоллар хусусида фикр юритилган бўлса, қуйидаги мақолларда икки халқнинг болажонлик фазилатлари ойдинлашади:

Ўзбек халқида: *Болали уй – бозор,*
 Боласиз уй – мозор.

Қирғиз халқида: *Балалуу уй – базар,*
 Баласыз уй – мазар.

Барчамизга маълумки, одатда бозор гавжум, тўкин-сочинлик бўлган жой, мозорда эса сукунат, тинчлик ҳукмрон бўлади. Лекин инсон доимо гавжум яшашга интилади. Мозор кўрқинчли, совуқ кўринишда, шунинг учун иложи борича бундай жойдан тезроқ чиқиб кетиш имконини қидирамиз. Ўзбек ва қирғиз халқлари ҳам ўз оилалари гавжум, кўпчилик бўлишини жуда истайдилар, энг аввало олий бахт деб ўз

фарзандлари камолини кўриш деб ҳисоблайдилар ва шунга интилиб яшайдилар. Шунинг учун ҳам халқларимиз болали уйни бозорга, боласиз уйни мазорга киёслайдилар.

Мисол тариқасида келтирилган юқоридаги урф-одатлар туфайли юзага келган икки халқ мақолларидаги ҳукмлар, хулосалар, образлар, мазмун ва синтактик тузилишлари айнан ўхшаш. Бундай кўриниш ёки ҳол икки халқ мақоллари орасида генетик бирлик, яъни тарихий асосларига кўра муштарак негизга алоқадорлигининг излари яхши сақланганини кўрсатади. Айнан ўхшаш, генетик бирликдаги мақолларга жуда кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин:

Ўзбек халқида: *Тўй силтови билан тўн битар.*

Қирғиз халқида: *Той шылтоосу менен тон бүтөт.*

Ўзбек халқида: *Уят – ўлимдан қаттиқ.*

Қирғиз халқида: *Уят – өлүмдөн катуу.*

Ўзбек халқида: *Тириклигида сийлашмасанг, ўлганида йиғлама.*

Қирғиз халқида: *Тирүүсүндө сыйлашпасаң, өлгөнүдө ыйлаба.*

Ўзбек халқида: *Қизли уй – қилиқли уй.*

Қирғиз халқида: *Кыздуу уй кылыктуу.*

Шу каби ҳукм, хулоса, образ, мазмун ва синтактик тузилишлари бир хил бўлган урф-одатларга оид ўзбек ва қирғиз халқ мақолларидан мисолларни яна давом эттириш мумкин.

Урф-одатларга оид икки халқ мақолларида поэтик мазмун, поэтик ва синтактик структура бир хил бўлгани ҳолда поэтик образларида бироз фарқланиш бўлган мақоллар ҳам учрайди. Бу ҳол эса ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг генетик-контакт алоқадорлиги оқибатида икки халқ орасида тарқалган мақолларни аниқлашнинг бош мезони ҳисобланади.

Ўзбек халқида: *Келинни келганда кўр,*

Сепини ёйганда кўр.

Қирғиз халқида: *Келинди келгенде көр,*

Кемпирди өлгөндө көр.

Юқоридаги ўзбек халқ мақолида фақат “келин”, унинг “сеп”и тўғрисида сўз юритилмоқда. Чунки, ўзбек халқининг никоҳ тўйида келин келгандаги шодлик, кувонч, тантана, янги қадам қўйиб кириб келаётган келинни кутиб олишдаги ўзгача расм-русумлар, урф-одатлар ҳар қандай инсонни ҳаяжонлантиради, ҳавас ва меҳр уйғотади. Келин келган хонадонга келин сепи ёйилганда, яна ҳам бўлакча тароват бахш этади. Чиройли келин либослари кийилиб, келин келган хонадон эгаларига “келин саломлар” айтилишини кўрмаганлар эса бир умр армонда қолиши табиий ҳол. Шунинг учун ҳам ўзбек халқида ушбу мақол кенг тарқалган.

Қирғиз халқ мақолидаги поэтик образлар – “келин” ва “кампир” бўлиб, қирғиз халқининг урф-одатларига кўра ҳам келин келишини қутлуғ қадамли, умри зиёдали, оқ йўлли бўлсин деб турли расм-русумлар, урф-одатлар билан кутиб оладилар. Янги келинчакнинг дастлабки қутлуғ қадамини, чиройини, сеп-сирғасини кўришга шошганлар кўп бўлишади.

Қирғиз халқ мақолининг иккинчи компонентида нега “кампири ўлганда кўр” дейилмоқда? Чунки, кампир – кекса, қария, ёшини яшаган, орзу-ҳавасини кўриб, қиздан хизмат, ўғилдан ҳурмат кўрган онахон. Дейлик, у бу дунё билан видолашди. Қирғиз халқида урф-одатларга кўра бундай кекса онахонлар ўлмасларидан олдин ўзлари учун “ўлимлик” яъни, мотам куни кўпчиликка улашиш учун сеп тайёрлашади. Ҳаёти давомида яхши яшаган, ҳурмат-эътиборли, обрўли, мўътабар онахонлар тўплаган «кампир сепи»ни олишни халқ хоҳлаган. Шу жойда яна бир эътиборли миллий одатлардан бири бундай онахонлар ҳаётлигида кийган кийим-кечаклари, тутинган буюмлари қариндошлари, маҳалла-куйи, таниш-билишлари томонидан талашиб-тортишиб олиб кийилган, қўлланилган. Чунки, шу онахондек узок умр кўриб юрайлик деб ирим қилишган. Бунинг акси ўлароқ, у инсон ёш кетса, тақдири қийин ўтган бўлса, касалманд бўлиб яшаган бўлса бундай инсонларнинг кийим-кечаклари оловга ёқиб юборилган. Бундай урф-одатлар айни пайтда учрамайди.

Ҳурмат-эътиборли кекса, ёшини яшаган кампир ўтса, хонадондаги мотам маросими тўйдек ўтказилган. Кампирнинг фарзандлари, неваралари, чеваралари, эваралари, маҳалла-куйи, дўст-ёри, туғишганлари, таниш-билишлари, кўрган-

билганлари, кўйингки, жуда кўпчилик жанозасига қатнашадилар, улар чин дилдан ушбу кекса онахоннинг охирати обод бўлишини тилайдилар. Ушбу онахондай узок умр кечиришни орзу қиладилар. Кампирнинг ёши қанчалик улуғ бўлса, халқ шунчалик кўп тўпланади, шунинг учун ҳам мақолда «кампирни ўлганда кўр» дейилган. Ушбу мақол яна бир фалсафий маънони ҳам англатадики, келин янги рўзғорга кадам кўймоқда, кампир эса ўз рўзғорини ташлаб кетмоқда. Ҳаёт ўзи шунақа «келмоқ» бор, «кетмоқ» бор.

Тўй маросимининг аввал қиз уйида, кейин куёвнинг уйида ўтказилиши ҳам ўхшашликка эга. Тўйда қизга бериладиган сеп-сидирғалар ва куёв тарафидан қалин берилиши ҳар икки халқнинг урф-одатларида мавжуд. Қирғиз халқида «энчи», ўзбекларда “сеп” қизга ота-она тарафидан атаб берилган. Қирғиз халқида қалинни тўла бериб бўлмагунча куёв қизнинг уйида меҳмон бўлишига рухсат берилган. Қирғиз халқида бу одат “кўйөөлөө” ёки «кўйөөлөп баруу» деб аталган. Сурхон ва Қашқадарё регионларида бу одат яқин кунларгача сақланган бўлиб, “қаллиқ ўйин” деб номланган. Ҳар икки халқда “сут пули”нинг қизнинг онаси учун берилиши ҳам ўхшаш. Бу ҳақда мақоллар талайгина. Масалан: “Қиз пули – туз пули”.

Фарзанд туғилиши билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар, афсун-дуолар ўртасида ҳам талайгина ўхшашликлар бор. Соғлом боланинг дунёга келиши, она ва боланинг соғлигига қаратилган магик ҳатти-ҳаракатлар маълум бир тизимни ташкил қилади. Қадимги даврларда ўзбекларнинг кўчманчилик шароитида ҳаёт кечирганларида боланинг дунёга келиши учун ўтовнинг чап тарафи алоҳида ажратилган. Шунингдек, қирғиз халқида ҳам мана шундай жараён рўй берган.

Болани бешикка боғлашда пичоқ, қайчи каби буюмлар унинг бош тарафига ёвуз кучларни қувиш учун қўйилган. Қирғиз халқида ҳам биТўй маросимининг аввал қиз уйида, кейин куёвнинг уйида ўтказилиши ҳам ўхшашликка эга. Тўйда қизга бериладиган сеп-сидирғалар ва куёв тарафидан қалин берилиши ҳар икки халқнинг урф-одатларида мавжуд. Қирғиз халқида «энчи», ўзбекларда “сеп” қизга ота-она тарафидан атаб берилган. Қирғиз халқида қалинни тўла бериб бўлмагунча куёв қизнинг уйида меҳмон бўлишига рухсат берилган. Қирғиз халқида бу одат “кўйөөлөө” ёки «кўйөөлөп баруу» деб аталган. Сурхон ва Қашқадарё регионларида

бу одат яқин кунларгача сақланган бўлиб, “қаллиқ ўйин” деб номланган. Ҳар икки халқда “сут пули”нинг қизнинг онаси учун берилиши ҳам ўхшаш. Бу ҳақда мақоллар талайгина. Масалан: “Қиз пули – туз пули”.

Фарзанд туғилиши билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар, афсун-дуолар ўртасида ҳам талайгина ўхшашликлар бор. Соғлом боланинг дунёга келиши, она ва боланинг соғлигига қаратилган магик ҳатти-ҳаракатлар маълум бир тизимни ташкил қилади. Қадимги даврларда ўзбекларнинг кўчманчилик шароитида ҳаёт кечирганларида боланинг дунёга келиши учун ўтовнинг чап тарафи алоҳида ажратилган. Шунингдек, қирғиз халқида ҳам мана шундай жараён рўй берган.

Болани бешикка боғлашда пичоқ, қайчи каби буюмлар унинг бош тарафига ёвуз кучларни қувиш учун қўйилган. Қирғиз халқида ҳам бир ҳафталик чақалоқни бешикка белашда “катта бўлганда меҳнатни севсин” деган ниятда етти хил меҳнат қуролларини бешикка қўшиб, айтимлар айтиб, бешикни терватадилар. Фольклоршунос олима С. Мирзаева таъкидлаганидек: “Ўзбек халқида ҳам чақалоқнинг чилласи даврида, айниқса, унинг илк бор бешикка белашда айтиладиган афсунлар талайгина”¹.

Болани бешикка боғлашда пичоқ, қайчи каби буюмлар унинг бош тарафига ёвуз кучларни қувиш учун қўйилган. Қирғиз халқида ҳам бир ҳафталик чақалоқни бешикка белашда “катта бўлганда меҳнатни севсин” деган ниятда етти хил меҳнат қуролларини бешикка қўшиб, айтимлар айтиб, бешикни терватадилар. Фольклоршунос олима С. Мирзаева таъкидлаганидек: “Ўзбек халқида ҳам чақалоқнинг чилласи даврида, айниқса, унинг илк бор бешикка белашда айтиладиган афсунлар талайгина”².

Ўзбек ва қирғиз оилаларида ўтмишда болалар ўлими кўп бўлгани боис бола “ўғирлаш” ёки “сотиб олиш”, фарзандини бошқа, хунук номлар билан чақириш, пешонаси ва юзларига қоракуя суртиш, чақалоқни йўқлаб борганлар хом гўшт кўтариб бормаслик (агар шундай ҳолат бўлса, хом гўшт ўлимни англатади деган тушунча бўлган), қирқ кунга қадар чақалоқнинг онасини парвариш қилиш, қўлини совуқ сувга солдирмай боқиш (агар совуқ сувга солса, бола бемехр бўлади дегани) каби иримлар бажарилган. Боланинг соғлом парвариши ҳақида ўзбек халқида шундай

¹ Мирзаева С. Ўзбек халқ афсун-дуоларининг жанр хусусиятлари ва бадиияти. Тошкент, “Истиклол” -2006. -Б. 66.

² Ўша манба. -Б. 66.

мақол бор: *“Бола бешикдан йиқилгунча, Подшо тахтидан йиқилсин”*. Ҳар икки халқда ҳам *“Бешик боласи – бек боласи”*, *“Бешикдаги беш турланар, Қаёққа бурсанг, шунга ўрганар”* каби мақолларнинг мавжудлиги бола тарбиясидаги анъаналарнинг муштараклигидан далолат беради.

Ўзбекларда, шунингдек, қирғиз халқида бола бир ёшга тўлгунгача баъзи урф-одатлар ўтказилган. Масалан, бола туғилиши ҳақида отанинг ва яқин қариндошларнинг бошқаларга хабар бериши – суюнчилаши, бола сочининг биринчи марта олинishi, бола қирқ кунлик бўлганда қирқ қошиқ сувда чўмилтирилиши, биринчи қадам босганида сочқи сочилиши ва хонадонда болаларни йиғиб нишонланиши. Бундан ташқари, оилада ўғил ёки қиз фарзанднинг ўрни ҳақидаги мақолларда ҳам талайгина ўхшашликлар бор. Масалан: *“Ўғил уйнинг булбули, Қиз уйнинг гули”*. Қирғиз халқида: *“Қыз - қырк жылкы, эркек бала ырыскы”*. Ўзбек халқида *“Қизли уй - қилиқли уй”*. Қирғиз халқида: *“Қыздуу үй кылыктуу”*. *“Қизли киши қир ошар”*. Қирғиз халқида: *“Қыздуу киши кыр ашат”*.

Ўзбек ва қирғиз оилаларида ўтмишда болалар ўлими кўп бўлгани боис бола “ўғирлаш” ёки “сотиб олиш”, фарзандини бошқа, хунук номлар билан чақириш, пешонаси ва юзларига қоракуя суртиш, чақалоқни йўқлаб борганлар хом гўшт кўтариб бормаслик (агар шундай ҳолат бўлса, хом гўшт ўлимни англатади деган тушунча бўлган), қирқ кунга қадар чақалоқнинг онасини парвариш қилиш, қўлини совуқ сувга солдирмай боқиш (агар совуқ сувга солса, бола бемехр бўлади дегани) каби иримлар бажарилган. Боланинг соғлом парвариши ҳақида ўзбек халқида шундай мақол бор: *“Бола бешикдан йиқилгунча, Подшо тахтидан йиқилсин”*. Ҳар икки халқда ҳам *“Бешик боласи – бек боласи”*, *“Бешикдаги беш турланар, Қаёққа бурсанг, шунга ўрганар”* каби мақолларнинг мавжудлиги бола тарбиясидаги анъаналарнинг муштараклигидан далолат беради.

Ўзбекларда, шунингдек, қирғиз халқида бола бир ёшга тўлгунгача баъзи урф-одатлар ўтказилган. Масалан, бола туғилиши ҳақида отанинг ва яқин қариндошларнинг бошқаларга хабар бериши – суюнчилаши, бола сочининг биринчи марта олинishi, бола қирқ кунлик бўлганда қирқ қошиқ сувда чўмилтирилиши, биринчи қадам босганида сочқи сочилиши ва хонадонда болаларни йиғиб

нишонланиши. Бундан ташқари, оилада ўғил ёки қиз фарзанднинг ўрни ҳақидаги мақолларда ҳам талайгина ўхшашликлар бор. Масалан: “*Ўғил уйнинг булбули, Қиз уйнинг гули*”. Қирғиз халқида: “*Қыз - кырк жылкы, эркек бала ырыскы*”. “*Қизли киши қир ошар*”. Қирғиз халқида: “*Қыздуу киши кыр ашат*”.

Бу каби контакт-генетик алоқадорлик туфайли яратилган мақолларда қўлланилган поэтик образларда фарқланиш борлигини кузатишимиз мумкин. Чунки бу икки халқ қадим замонлардан ёнма-ён, кўп жойларда аралаш ҳолда яшаб келади. Улар ўртасида қон-қариндошлик муносабатлари чуқур илдиз отган, ҳар икки халқ маросимлари, урф-одатлари, турмуш тарзи бир-биридан фарқланмайди. Мана шундай иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёт бирлиги икки халқ фольклори, хусусан, мақоллари ўртасида ҳам кўплаб ўхшаш қатламни юзага келтирган. Узоқ йиллардан буён давом этиб келаётган кўп томонлама мулоқот ўзбекларда яратилган мақолларнинг қирғизлар ўртасида, қирғизларда яратилган мақолларнинг эса ўзбеклар ўртасида тарқалишига, уларнинг ҳар икки халқ паремиологик хазинасидан мустаҳкам ўрин олишига сабаб бўлган. Бу каби мақолларни кўплаб учратишимиз мумкин. Масалан:

Ўзбек халқида: *Ўлим борнинг молини сочар,
Йўқнинг сирини очар.*

Қирғиз халқида: *Өлүм бардын малын чачат,
Жоктун төшүн ачат.*

Ўзбек халқида: *Қарида хислат кўп.*

Қирғиз халқида: *Карыялар – касиет каймагы.*

Ўзбек халқида: *Қарини кафтда сақла,
Ўлигини ҳафта сақла.*

Қирғиз халқида: *Карынын кебин капка сакта,
Өлүгүн апта сакта.*

Фольклор алоқаларининг типологик ўхшашликлар типига мансуб мақоллар ҳам учрайдики, улардаги образ ва мазмунда бир хиллик мавжуд бўлгани ҳолда синтактик тузилишида фарқланишни кўришимиз мумкин.

Масалан:

Ўзбек халқида: *Тўйнинг бўлди-бўлдиси қизиқ.*

Қирғиз халқида: *Тойдун болорунан болоту кызык.*

Юқоридаги ўзбек халқ мақолида тўй олдидан икки ёшни “унаштириш”, яъни “бўлди-бўлдиси” қизиқлиги айтилмоқда. Чунки икки ёшни унаштириш расм-русумлари ҳам шунчаки ўтказилмайди. Тўйдан аввал “нон синдирди”, “фотиҳа тўй”, “идиш қайтди” каби кўплаб маросимлар ўтказиладики, буларнинг барчаси тўйга қадар икки хонадонни бирлаштиради, икки ёшга чин дилдан “оқ фотиҳа” берилади. Шунинг учун ҳам “Тўйнинг бўлди-бўлдиси қизиқ” дейилган.

Қирғиз халқ мақолида ҳам образ ва мазмун деярли бир хил бўлса-да, лекин ундаги фарқли томони синтактик тузилишидадир. Унда тўйнинг бўлишидан кўра “бўладиси” қизиқ дейилмоқда. Қуйидаги урф-одатларга оид икки халқ мақолларида ҳам образ ва мазмун бир хил, аммо синтактик тузилишида бироз фарқланиш кўзга ташланиб турибди:

Ўзбек халқида: *Қизни бешикка сол,
Сепини сандиққа сол.*

Қирғиз халқида: *Кызды бешикке салганда,
Себин сандыкка сал.*

Ушбу мақоллардаги паремик образ ва мазмун муштараклиги иккала халқ урф-одатларининг бир хиллигини ва бадиий тарихи муштарак заминга эгаллигини англатса, синтактик тузилишдаги фарқ уларнинг алоҳида-алоҳида яратилганлигидан далолат беради.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларини қиёсий ўрганиш, турли жиҳатлардан тадқиқ этиш ҳар икки халқнинг турмуш тарзи, дунёқараши, дунё ва инсон ҳақидаги доно ҳукмларини, уларнинг тасаввурлари, эътиқоди, фалсафий ва бадиий тафаккури ўртасидаги муштараклик ҳамда тафовутларни очишга имкон беради.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг бадиияти

Ўзбек ва қирғиз халқлари фольклорининг жанрларида поэтик хусусиятлари жиҳатидан ҳам муштараклик кузатилади. Бу халқларнинг мақоллари аждодларимизнинг бадиий тафаккури самараси бўлиб, муайян воқеликдан чиқарган ҳукм хулосаларини ифода этишда турли бадиий образлардан, усул ва воситалардан фойдаланганлар. Мақоллар поэтикаси масаласи муҳим ва мураккаб бўлиб, бу жанрнинг ихчам шаклга эга бўлиши, бироқ ижтимоий-фалсафий мазмуни чуқур экани билан белгиланади. Бу мураккаблик ихчам шаклда чуқур мазмунни ифодалаш билан боғлиқдир. Шу боис мақоллар поэтикасига тўхталиш лозим бўлади. Мақоллар бадииятига оид айрим тадқиқотлар фольклоршуносликда бўлса-да¹, ўзбек ва қирғиз халқ мақолларини қиёслаш асносида бадиият масаласига алоҳида тўхталган тадқиқотлар яратилган эмас.

Мақоллар поэтикаси ҳақида сўз борганда даставвал унинг шакл тузилиши хусусида тўхталиш лозим. Чунончи ибратли ҳукм, хулосани бадиий воситалар орқали ифодалаш поэтиканинг бош масалаларидан бири ҳисобланади.

Мақолларнинг поэтик формаси шеърини ўлчов, ҳижо, қофия, ассонанс, эллипсис каби бадиий воситаларнинг қўлланилишини текширишни талаб қилади. Ўзбек халқ мақоллари, шунингдек, қирғиз халқ мақоллари ҳам структурал жиҳатдан икки хил шаклга эга: насрий ва назмий.

Наср шаклидаги мақоллар оддий сўзлашув услубидан фарқланади. Бундай мақолларда образлилик ва шаклда ихчамлилик бўлади. Ўғит бериш функциясига асосланган мақоллар осон ёдда қолиши учун ритмик жиҳатдан шаклланган бўлади. Икки халқ мақолларида образ яратиш ўзига хос тарзда намоён бўлади. Асрлар давомида сайқалланиб, мазмунан ва бадиий жиҳатдан бойиб борган мақолларда турлича образлар тизими мавжуд.

Мақолларда муайян воқеликнинг ўзи эмас, балки шу воқеликдан келиб чиқадиган ҳукм-хулосалар қисқа шаклда, умумлаштириб ифода этилади. “Шунинг

¹Саримсоқов Б. Халқ тафаккурининг олмос катралари. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент, 1984. —Б. 336-350;

Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Тошкент, 1978. –Б. 43-51;

Шарафиддинов Х. Рифма и её функционально-стилистические особенности в структуре узбекских народных пословиц. АКД. – Ташкент, 1986.

учун ҳам уларда конкрет индивидуал образ, унинг кечинмалари эмас, балки бири-бирига ўхшаш кўпгина воқеа-ходисалар ҳақидаги омманинг лўнда хулосалари ифодалангани. Демак, мақол жанри учун образни индивидуаллаштириш эмас, аксинча, умумлаштириш хос”¹.

Мақолларда ифодаланган инсон образи муайян шахс бўлмай, қайсидир тоифага мансуб инсонни англатади. Масалан, “Бахилнинг боғи кўкармас” сингари ўзбек халқ мақолида ёки “Бакылдын бағи көгөрбөйт, көгөрсө да көбөйбөйт” қирғиз мақолида “бахил” номи остида хасис, нокас кимсаларнинг умумлашма образи намоён бўлади.

“Бой бойга боқар, Сув сойга оқар” ўзбек мақоли ёки қирғиз фольклоридаги “Бай байга қуят, суу сайга қуят” мақолида юқори табақага мансуб ҳисобланган бойларнинг ўз тоифаси билангина муносабатда бўлиши таъкидланган.

Айрим мақолларда учрайдиган киши номлари эса машҳур тарихий ёки афсонавий шахслар ёхуд халқ ўртасида катта шуҳрат қозонган киши номларидир.

Масалан, *Аёз, кўрган кунинг унутма,*

Кўн чоригинг қуритма.

Мазкур халқ мақолининг келиб чиқиши оддий чўпондан халқ етакчиси даражасига кўтарилган ҳалол, доно Аёз ҳақидаги эртақ сюжети билан боғлиқ. Аёз исмли чўпон ақлу фаросатининг юқори даражадалиги сабабли вазир этиб тайинланади. У ўтган оғир кунларини унутмаслик учун чоригини ўз хонаси эшигининг тепасига осиб қўяди ва ҳар сафар унга кўзи тушганида шу сўзларни айтган. “Кўн чоригинг қуритма” бирикмасининг мазмуни шундан иборатки, қадимда хом теридан тикилган чориқ ёрилиб кетмаслик учун ёғлаб турилган. Демак, мақол мазмунидан кўринадики, мазкур жумлалар юқори мартабага эришгач, ҳавола билан кетган одамларга нисбатан қўлланади.

Мақолларда образ яратиш тамойиллари жанрнинг специфик хусусиятлари билан боғлиқ. Мақоллар битта гап шаклида бўлганда ҳам умумий ҳукм – хулосани акс эттиради.

¹ Имомов К., Мирзаев Т. ва бошқалар. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. –Б. 96-97.

Ўзбек ва қирғиз мақолларида бадиий усулларнинг қўлланилишида ҳам ўзига хос муштараклик мавжуд. Мазкур мақоллар тузилишига кўра шеърӣй ва насрий шаклда бўлади. Шеърӣй мақолларда вазн, туроқ, қофия, оҳанг каби шеър унсурлари қатнашади. Насрий шаклдаги мақолларда ҳам поэтик унсур ва поэтик ифода зухур этаверади.

Мақолларда тасвирий ифода воситаларидан фойдаланилганда матннинг бадиий-эстетик таъсирчанлик функцияси ортади. Ўзбек, шунингдек, қирғиз мақоллари нутқда фаоллашганда нутқ жараёнини гўзаллаштиради, образли ифода тингловчида ўзига хос бадиий завқ пайдо қилади. Бадиий-эстетик таъсирчанликни юзага чиқаришда ўхшатиш, сифатлаш, ритмик-синтактик параллелизмлар, аллитерация, анафора, сажъ, гипербола, антитеза, метафора, метонимия, синекдоха каби кўплаб воситаларнинг ўрни катта.

Халқ оғзаки поэтик ижодида фаол қўлланиладиган поэтик тасвирлардан бири параллелизм бўлиб, у халқ мақолларида ҳам жуда фаол ишлатилади. Бунда икки ёки ундан ортиқ ҳодиса, нарсани ёнма-ён қўйиш орқали маъно очилади. Икки ҳодиса ёки нарсаларни зидлаш, таққослаш орқали фикр жонли ва образли ифодаланади. Параллелизмларнинг тўрт хил тури мавжуд:

1. Тематик-психологик параллелизм. Бунда мазмунан ўзаро яқин ҳодиса, нарса ёки ҳолатлар ёнма-ён тасвирланади, ўзаро ўхшаш нарса, ҳодиса ва ҳолатлар қиёсланади ёки қарама-қарши қўйилади. Масалан:

Қўйни – серка,

Ўйинни эрка бошлар.

Қирғиз халқ мақолида:

Койду серке баштайт,

Оюнду эрке баштайт.

Ёки:

Дунёни ел бузар,

Одамни – сўз.

Қирғиз халқ мақоли:

Тоону-ташты суу бузат,

Адамзатты сөз бузат.

2. Ритмик-синтактик параллелизм. Икки ёки ундан ортиқ ҳодиса тенг ва ўхшаш синтактик бирликлар орқали ифодаланади. Масалан:

*Гуптинг қалин бұлса ҳам, қишдан құрқ,
Дүптинг қалин бұлса ҳам, муштан құрқ.*

Қырғыз халқ мақолида: *Киши чакырса барбайм дейт,
Ашка чакырса калбайм дейт.*

Ёки: *Келининг битта бұлса ўтириб ейсан,
Иккита бұлса туриб ейсан.
Учта бұлса юриб ейсан,
Түртта бұлса йўргалаб ейсан.*

Қырғыз халқ мақолида: *Жакшылыкка жакшылык, ар адамдын кылаары,
Жамандыкка жакшылык эр адамдын кылаары.
Жамандыкка жамандык кем адамдын кылаары,
Жакшылыкка жамандык көр адамдын кылаары.*

Ритмик-синтактик параллелизмлар жуда қадимдан мавжуд. Уни қадимги ёдгорликлар матнида, халқ кўшиқларида ҳам кўп учратиш мумкин.

3. Лексик-морфологик параллелизм. Икки ёки ундан ортиқ гаплардаги айрим бўлақлар, морфемаларнинг бир хил вазифада тўлиқ мос келиши билан ҳосил бўлади:

*Эрта турган йигитнинг бир ризқи ортиқ,
Эрта турган аёлнинг бир иши ортиқ.*

Қырғыз халқида ҳам ушбу мақол мавжуд:

*Эрте турган жигиттин бир ырысы артык,
Эрте турган катындын бир иши артык.*

Фольклоршунос С.Гапаров қырғыз халқида лексик-грамматик параллелизмнинг аҳамиятини белгилаб, мақол ва маталларнинг мазмун моҳиятини образли ифодалашда бу воситага боғлиқ эканини таъкидлайди.

Мисралар сўнггида сўз бирикмаларининг такрори ҳам учрайди:

*Бўлдирадиган ҳам хотин,
Ўлдирадиган ҳам хотин.*

Қырғыз халқ мақолида: *Барды жок кылган да – аял,
Жокту бар кылган да – аял.*

4. Интонацион параллелизм. Бир неча гаплар ёки бўлақлар бир хил оҳангда талаффуз этилади:

Қирғиз халқ мақолида: *Эру хотин уришар, Ўртага нодон тушар.*

Параллелизм орқали мақолларнинг мазмун-мундарижаси чуқур тушунилади, поэтик тасвир ўзига хос намоён бўлади.

Одатда, мақолларда грамматик қурилиш ихчам бўлади, бу хусусият ортиқча сўзлар, формаларни ишлатмаслик ҳисобига амалга оширилади. Ушбу функцияни пасайтирув фигуралари бажаради. Пасайтирув фигуралари тасвир объектини пасайтириш (сусайтириш)ни ифодаловчи тасвир усули ҳисобланади.¹ Бу гуруҳга эллипсис киради. Эллипсис (юнон. Ellipsis – тушириб қолдириш, сўз тежаш) – асар тилида сўзларни тежаб ишлатиш усули. Муайян фикрни ифодалаш учун энг зарур сўзларгина ишлатилиб, иккинчи даражали сўзлар, бўлақлар атайин тушириб қолдирилади. Сўз кўламидаги бундай ихчамлилик лаконизм деб юритилади.

Масалан: Қиз – қўноқ.

Қирғиз халқ мақолида: Қыз – конок.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг мазмунидан “Қиз бола ўз уйида гўё меҳмондир. Чунки кун келиб қиз вояга етгач, турмушга узатилади. Қиз бола вояга етгунча уйида вақтинча туради”, – деган маъно англашилади.

“*Кўчдим – ўчдим*” мақоли ҳам икки сўздангина иборат. Бундай куйма сиқик мақолда халқнинг муайян шароитнинг ўзгариши билан боғлиқ ҳулосаси образли акс этган.

“*Хут – ют*” мақолида ҳам эллипсис ҳодисаси мавжуд. Хут шамсий тақвим бўйича баҳор ойларида бирининг номи бўлиб, халқнинг шу даврдаги ҳаётига оид фикрига урғу берилади. Шу билан бирга ушбу мақолда ўзига хос ташбеҳ ҳам бор. Чунки мақол мазмунини кенгроқ изоҳлайдиган бўлсак, хут 22 февралдан 21 мартгача бўлган даврни англатади. Бу ой совуқ келган вақтларда қишга ғамланган заҳира тугаб, чорва моллари очлик ва совуқдан қирилган.

Тадқиқотчи М. Пирматова хут ойининг ют деб аталишини изоҳлаб, қуйидагича ёзади: “...айрим йиллари хут ойида кунлар илиб, қорлар эрий бошлаганда бирдан

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. —Б. 443.

каттик совуқ бўлиб, ернинг бети қалин музлайди. Чорва моллари эса музлаган ердан бир нима топиб еёлмай очликдан ёппасига қирила бошлайди. Ана шу оғир дамларни чорвадорлар “ют” деб атайдилар”. Фольклоршунос М. Исҳоқов ҳам хут ойи ҳақида фикр билдириб, ют ҳар 10-12 йилда бир такрорланиши, аксарият ҳолларда қуён йилида бўлишини қайд этади.

Демак, хут ойининг жуда совуқ келишига нисбатан халқимиз ўхшатиш орқали “ютмоқ” феълени қўллаган. Мақолда иккита жуда қисқа сўз – бир бўғинли сўзлар орқали чуқур, кенг қўламли мазмун ифодаланмоқда. Мазкур икки сўз ўзаро қофиядош ҳамдир. Қирғиз халқида ҳам шу каби бир бўғин икки сўздан иборат мақолларни учратиш мумкин. “*Калп – дар, яъни мазмуни “Ёлгон сўз ўзингга дор кабидир”, – дейилмоқда. Яна: Ата – мекен, эне – нур (маъноси: Ота–ватан, она – нур), Базар – бай, барган – кедей: (мазмуни: Бозор – бой, борган – камбағал) “Ўқиганинг ўзингга”* мақолида бўлса, инсон ўқиса ўзига фойдали бўлиши таъкидланади.

Зидлов фигуралар таркибига кирувчи антитеза (қаршилантириш ёки тазод) ҳам мақолларда поэтик фикрни ифода этишда асосий усул ҳисобланади.

Масалан, *Яхши хотин юзида ой кўринар,
Ёмон хотин қовоғидан қор ёғилар.*

Қирғиз халқ мақолида: *Жакшы катын жаман эрди зор кылат,
Жаман катын жакшы эрди кор кылат, –*

(маъноси: Яхши хотин ёмон эрни зўр қилади, ёмон хотин яхши эрни хор қилади).

Антитеза халқ мақолларида энг кўп қўлланиладиган воситалардан биридир. “Бунинг бош сабаби шундаки, тазод мақолда акс этган воқеа-ҳодисанинг табиатидаги зиддиятни акс эттириш баробарида томонлардан бирини халқ идеали нуқтаи назаридан ё тасдиқлайди, ё инкор этади”.

Юқоридаги ўзбек халқ мақолида яхши уй бекасининг фазилати унинг чехрасида кўриниши “юзида ой кўринар” ташбеҳи орқали ифодаланган бўлса, ёмон аёлнинг тунд юзи “қовоғидан қор ёғар” ибораси билан изоҳланган.

Аёл зоти ҳақида шоир ва рассомлар ижобий ҳис-туйғулар, фикрлар билдирган бўлсалар, файласуфлар Платон замонидан буён танқидий кўз билан қарайдилар.

Шуни қайд этиш ўринлики, аёл ҳақидаги қарашларнинг “тарихий панорама”си мақоллар ҳам бўла олади.

Келтирилган қирғиз халқ мақолида ҳам агар эр ёмон бўлса, уни яхшилар қаторига қўша оладиган шахс аёл экани, агар аёл ёмон бўлса яхши эрни ҳам хор қилиши бадий ифода этилган. Бу ўринда “яхши” ва “ёмон” сўзларининг мисраларда ўрин алмашиб келиши **тарду акси** юзага келтирган. “**Тарду акс**” тесқари қилиб такрорлаш маъносини ифодалаб, шеърнинг биринчи мисрасида келтирилган икки сўз ёки сўз бирикмаларини кейинги мисрада ўрнини алмаштириб қайтаришдан иборат бўлган шеърини санъатдир”¹. “Яхши” ва “ёмон” сўзларини қайтариш натижасида мазкур сўз ёки сўз бирикмалари яна бир бор таъкидланибгина қолмай, уларнинг маъноси ҳам янгиланади, мисра мазмуни ҳам такомиллашади.

Маълумки, мақолларда бирор фикр, хулоса тасдиқланади ёки инкор этилади. Мақоллар икки мантиқий марказдан иборат бўлиши, бу марказларнинг ўзаро зид муносабати воқелик фактининг бир-бирига бўлган зид табиатидан келиб чиқади.²

Мақолларда нарса, воқеа-ҳодиса, тушунча қабиларнинг турлича хусусиятлари: ранги, бўйи, сифати, узунлиги, миқдори, масофаси, маза-таъми, ҳарорати, ҳолати қабилар ўзаро зидланади:

Торға тор дунё,

Кенгга кенг дунё.

Қирғиз мақоли : *Кең пейилдүү кемибейт,*

Тар пейилдүү жарыбайт.

Кең болсоң, кем болбойсуң.

Мақолларга хос бўлган, энг кўп қўлланиладиган кучайтирув фигураларидан бири бадий такрорлардир. **Бадий такрорлар** тўрт гуруҳга тасниф этилади: 1) *фонетик такрор*; 2) *лексик такрор*; 3) *морфологик такрор*; 4) *синтактик такрор*.

Умумтуркий фольклор асарларида, хусусан, мақолларда аллитерация жуда кўп учрайди. Аллитерацияга берилган илмий изоҳларда ўзаро ўхшашлик, тавсиф кузатилади. Аллитерация шарқ халқларида тавзиъ деб юритилган, шеърини ёки

¹ Ҳожиаҳмедов А. Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998. –Б. 89.

²Имомов К. Мирзаев Т. ва бошқ. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990 --Б. 98.

нарий асарларда бир хил ундош товушларнинг такрорланишидир. Товуш такрорининг, айниқса, қофия бўлиб келган сўзлардаги товушларнинг оҳангдошлиги ўзига хос ўринга эгаллиги профессор С.Баранов томонидан ҳам таъкидланган. Хусусан, мақолларда ритмик ва синтактик шаклланишга товушларнинг оҳангдошлиги, ўзаро муносиблиги асос бўлади.

Масалан: *Богни боқсанг – бог бўлур,
Ботмон даҳсар ёғ бўлур.
Боқимсиз бог тоғ бўлур,
Юрак – бағринг доғ бўлур.*

Қирғиз мақолида эса қуйидаги шаклда учрайди:

*Бай болбогон бай болсо – отоого чөп койбойт,
Бий болбогон бий болсо – сүйлөөгө сөз койбойт.*

Аллитерация фонетик-стилистик усул сифатида мақолнинг интонацион ифодавийлиги ва оҳангдорлигини кучайтиради. Мазкур мақолларда “б” ундошининг 11-12 марта такрори мақолга ўзига хос интонация ва оҳанг берган.

Сўзларнинг бош ҳарфларидангина эмас, сўз сўнгидаги ҳарфларнинг такрори ҳам аллитерация ҳисобланади:

*Кетмон чопмоқ – олмоқ-солмоқ,
Қўш ҳайдамоқ – бормоқ-келмоқ.
Ўроқ ўрмоқ – ўйнамоқ,
Ҳай-ҳай ишининг огири,
Ҳамир қилмоқ, нон ёпмоқ.*

Қирғиз халқ мақолида: *Жакшы болсо катының, келип турат жакының,
Жаман болсо катының, качып турат жакының.
Жакшы болсо катының, табыла берет акылың,
Куусаң да кетпейт жакының,
Жаман болсо катының, кете берет акылың,
Чакырсаң келбейт жакының.*

“қ” ундошининг 13 марта, қирғиз халқ мақолидаги “ң” ундошининг ҳам “12” марта такрорланиши ўзига хос оҳангни ҳосил қилган. Бундай мақоллар муайян ғоя,

мазмунни ифодалаш билан бирга тингловчи ёки ўқувчи қалбида бадий-эстетик завқ туғдиради.

Халқ мақолларида унли товушларнинг такрори ҳам кенг қўлланилган. Бундай фонетик-стилистик усул ассонанс дейилади.

Масалан, *Олтин олма, олқиш ол,
Олқиш олтин эмасми.*

Қирғиз халқ мақолида: *Арғымактын азганы – аркы-терки басканы,
Азаматтын азганы – көчкөндө жөө басканы.*

Ҳар икки халқ мақолларидаги такрор келган “о” ва “а” товуши ўқувчи диққатини тортади, муайян нарсага қаратади ҳамда поэтик нутқни ифодали қилади. Демак, мақолларни фонетик жиҳатдан ишлаш зарурати мазмунни таъсирчан ифодалаш эҳтиёжидан келиб чиқади.

Шеърини шаклдаги мақолларда ноуёғун товушларнинг қофияланиб келиши ҳам кўп кузатилади. Бундай қофия тури **оч қофия** деб аталади. Поэтик фигуралар сирасида эса консонанс (ёки диссонанс) деб юритилади. Адабиётшуносликка оид луғатлардан бирида диссонансга қуйидагича таъриф берилган: “*Қофиянинг фақат ундош товушларга асосланиши ва унли товушларнинг мос келмаслиги натижасида юзага келган тури*”¹.

Масалан: *Олмадан бодом бўлмас,
Теги наст одам бўлмас.*

Қирғиз халқ мақолида: *Кулак угат көз көрөт,
Адам сүйлөйт, ит үрөт.*

Ёки: *Жүктү нар көтөрөт,
Азапты эр көтөрөт.*

Ўзбек ва қирғиз мақолларида лексик такрорлар ҳам муҳим функция бажаради. Бунда мақолдаги мантиқий марказдаги муайян сўз такрорланиб, шу усул билан унинг маъноси таъкидланади.

¹ Хотамов Н. Саримсоков-б Адабиётшунослик терминларининг ўзбекча-русча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979, –Б. 94.

Лексик такрорлардан энг кўп қўлланган турларидан бири анафорадир. Шеърый шаклдаги мақоллар мисралари бошида бир хил сўз ёки сўзларнинг такрорланиб келиши анафора ҳисобланади:

Масалан: 1) мисралар бошида бир сўзнинг такрори:

От олсанг, уйинг билан кенгаш,

От сотсанг – овулинг билан.

Қирғиз халқ мақоли:

Оору оору эмес,

Оору баккан оору

(Касал касал эмас, касал боққан касал).

2) мисралар бошида бир неча сўзларнинг такрори:

Билган сўзни айт,

Билмас сўздан қайт.

Ёки қирғиз халқ мақоли қуйидагича: *Бир сөз бар – оозго алгыс,*

Бир сөз бар – издесе тапкыс.

(маъноси: Бир сўз бор – айтиб бўлмас, бир сўз бор – изласа топилмас).

Анафорада муаллиф таъкидламоқчи бўлган сўз мисралар бошида келса, плеоназмда турли ўринларда келиши мумкин. Мақолларда плеоназм бадиий восита бўлиб муайян функцияни бажарувчи стилистик фигура сифатида аҳамиятлидир. Шеърый плеоназм поэтик плеоназм деб юритилади. Масалан:

Хунар, хунардан унар.

Қирғиз халқ мақоли:

Бола, баланын иши чала.

(маъноси: Бола, боланинг иши чала).

Ёки:

Уста, устадан нуска.

(маъноси: Уста, устадан нуска).

Яна: *“Ичпейм-ичпейм” деп коюп, ичмекей катын түгөтөт,*

“Жебейм-жебейм” деп коюп, жемекей катын түгөтөт.

(маъноси: “Ичмайман-ичмайман” деб қўйиб, ичкич хотин тугатар,

“Емайман-емайман” деб қўйиб, егич хотин тугатар).

Мақолларда такрор қўлланилган сўзлар муайян ижобий функция ўтайди. Шарқ шеърыйида кенг тарқалган такрор турларидан бири радифдир. Радиф халқ

мақолларида шеърый мисралар сўнггида қофиядан кейин келиб, сўз, сўз бирикмаси, гап шаклида бўлади. Масалан:

*Яхши бола шон келтирар,
Ёмон бола қон келтирар.*

Қирғиз халқ мақолларидан қуйидаги мақолни мисол қилиш мумкин:

*Дат темирди жейт,
Дарт өмүрдү жейт.*

(маъноси: Занг темирни ейди, дард (ғам-алам, андух) умрни ейди).

Сўз бирикмаси шаклида келган радиф нисбатан кам учрайди.

*Яхшиликка яхшилик
Ҳар кишининг ишидир.
Ёмонликка яхшилик
Мард кишининг ишидир.*

Қирғиз халқ мақолидан:

*Жакшы менен жол жүрсөң,
Оозуңа аш тиер.
Жаман менен жол жүрсөң,
Оозуңа таш тиер.*

Морфологик такрорлардан бири учма-уч улаш мақолларда ўзига хос тарзда учрайди. Бир мисра сўнггидаги сўз ёки сўзлар бирикмаси кейинги мисра бошида келиши учма-уч улаш (стык) дейилади. Масалан:

*Жон берганга жой бер,
Жой берганга жон бер.*

Қирғиз халқ мақоли:

*Аш бергенге муш берген
Муш бергенге аш берген.*

(Маъноси: Ош берганга мушт берган, Мушт берганга ош берган).

Бундай мақоллар нисбатан кам қўлланиладиган стилистик фигуралардан биридир. Мақоллар иккита конкрет предмет, образ ва ҳодисалар ўртасидаги муносабатларни ҳаётий ифодалайди. Аксарият мақолларда ҳукм-хулосанинг икки объекти юзага чиқади. Масалан:

*Узоқ бўлса ҳам йўл яхши,
Ёмон бўлса ҳам эл яхши.*

Қирғиз халқ мақолида: *Гүл өссө жердин көркү,
Кыз өссө үйдүн көркү.*

(маъноси: Гул ўсса ернинг кўрки, қиз ўсса уйнинг кўрки).

Шунинг учун ҳам шакли икки қисмдан иборат мақоллар энг табиий ва энг кўп оммалашган ҳисобланади. Мақолларда кўп кузатиладиган усул ва воситалардан параллелизм, тавтология (кайтариқлар), антитеза (қаршилантириш) билан бирга қўлланилади. Масалан:

*Биров ўламан деса,
Биров куламан дейди.*

Ёки қирғиз халқ мақоли: *Бирөө жете албай жүрсө,
Бирөө кете албай жүрөт.
Бирөө өлүп жатса,
Бирөө күлүп жатат.*

(маъноси: Биров етаолмай юрса, биров кетаолмай юрибди. Биров ўлаётса, биров куляпти).

Мақолларда таққослаш кўп қўлланилади. Таққослаш мазмуни англашилган гаплардан тузилган мақолларга мисол келтирамыз:

*Мол аччиги – жон аччиги.
Кўшнинг тинч – сен тинч.
Режасиз иш – қолипсиз гишт.*

Қирғиз халқ мақолларидан қуйидагилар мисол бўла олади:

Балалуу үй – падышалуу үй.

(маъноси: болали уй – подшоҳли уй).

Ёки: *Мекениңе күйгөнүң – элиңди өтө сүйгөнүң.*

(мазмуни: Ватаниннга куйганинги – халқингни жуда севганинги)

*Аялсыз эркек – канатсыз куш,
Эркексыз аял – тамырсыз дарак.*

(маъноси: Аёлсиз эркек – қанотсиз қуш,

Эркексыз аёл – илдизсиз дарахт).

Келтирилган мисолларда турли образлар ва ҳодисалар ўртасида сабаб-оқибат муносабати мавжуд. Қиёсий-зидлов гаплар билан ифодаланган мақолларда ҳукм-хулосада ҳам зид маъно умумлашган:

Ёш келса ишга,

Қари келса ошга.

Қирғиз халқ мақоли:

Жаш келсе ишке,

Кары келсе ашка.

Мақолларда таққослаш ёрдамида аниқ образли ифода шакли, турлича умумлашма ва хулоса-ҳукм мазмуни ҳосил қилинади. Масалан, бахтнинг нисбийлиги ҳақида: *Бахт йўлда эмас, қўлда*. Қирғиз халқ мақолида қуйидаги шаклга эга: *Бакыт жерде, эринбей эңкейип ал* (маъноси: Бахт ерда, эринмай энгашиб ол). Ёки: *Бакыт сандыкта, ачкычы асманда* (Бахт сандикда, калити осмонда).

Таққослаш қўлланилганда оила аъзолари, масалан, эр-хотин тавсифланади.

Эр-хотин – қўш хўкиз.

Эр – подшо, хотин – вазир.

Эр – бош, хотин – бўйин.

Қирғиз халқ мақолида: *Эрди-катын – бир үйдүн айы менен күнү* (маъноси: Эр-хотин – бир уйнинг ойи билан куни). Ёки: *Эр – баш, катын – моюн* (Эр – бош, хотин – бўйин). Таққослаш экспрессивликни оширади, тасвирни ёрқин ифода этади, ифодавийликни кучайтиради.

Таққослаш ёки ўхшатиш бойларнинг феълу-атвори, ҳаётга, турли ҳодисаларга муносабати ифодаланган мақолларда ҳам акс этади:

Бойнинг оши – кўзнинг ёши.

Золим оши ош бўлмас,

Ёмон йиғилиб бош бўлмас.

Ёки қирғиз халқ мақолида:

Байдын ниети кара, колу ак,

Кедейдин колу кара, ниети ак.

(маъноси: Бойнинг нияти қора, қўли оқ, камбағалнинг қўли қора, нияти оқ).

Ўзбек ва қирғиз мақолларида бадий усулларнинг қўлланилишида ҳам ўзига хос яқинлик мавжуд. Кўчим турларидан метафора мақолларда кўп қўлланилади.

“Яхши хотин – хазина”, “Аччиқ – душман, ақл – дўст” каби мақолларда тавсифланаётган тушунча, предмет, ходиса кўчма маънода муайян тушунчага ўхшатишмоқда.

Мақоллар негизида кўпинча метафора туради. Метафора – юнон. *metaphora* – кўчириш дегани ва образли таққослаш тури ҳисобланади. Метафорада бир предметнинг белги-хусусиятлари иккинчи предметга ташки ўхшашлик асосида кўчирилади. Улар ўртасидаги ўзаро ўхшашлик ўхшатиш (ташбех)дан фаркли бўлади. Юқоридаги мақолларда яхши хотин гўё хазина экани, иккинчи мақолда аччиқ (яъни жаҳл) душман (одам), ақл дўст (одам) эканлиги тушунилади. Мақолда гарчи гўё, каби сўзлари ишлатилмаса ҳам, мақолнинг мазмуни англашилади. Метафоранинг ўхшатишдан фарқи ҳам ўхшатиш воситасининг иштирок этмаслигидир.

Қирғиз халқ мақоллари таркибида “*Ўткөн өмүр – аккан суу*” (“Ўтган умр – оққан сув”), “*Өнөр – түгөнбөс азык, жоголбос байлык*” (“Хунар – туганмас озиқ, йўқолмас бойлик”), “*Өнөрлүү – зор, өнөрсүз – кор*” (“Хунарли зўр, хунарсиз – хўр”) каби мақоллар учрайдики, мақолнинг иккинчи компоненти кўчма маънога эга бўлиб, метафора асосида мазмун англашилмоқда.

Халқ мақолларида перифраз сингари воситалар ҳам учрайди. Перифразда нарса ёки инсонлар ўз номи билан эмас, балки унга хос асосий белгилар, хусусиятлар номи билан аталади. Муайян сўз ўрнига уни тавсифловчи, ўша фикрни англатувчи ифода перифраздир. Масалан, “шер” ўрнига “хайвонлар подшоси” деб аташ. Мақоллар таркибида “Инсон гавҳари Қобул” каби мисол мавжуд.

Қирғиз халқ мақоллари сирасида “*Базарлуу жоо менен байкуш уул кармашат*” (мазмун: бозорли ёв билан бечора ўғил жанг қилади) мақоли учрайди, ундаги “бозорли ёв” сўз бирикмаси “кўп қўлли ёв” (яъни кўп сонли ёв) маъносини англатмоқда.

Ўзбек ва қирғиз мақолларининг мазмун-мундарижаси шу қадар кенгки, бадий олами ҳам шу даражада турфади. Бирор бир мақол йўқки, унда ифодаланаётган фикр бадиятдан йироқ бўлсин. Мақолларнинг бадий жиҳатдан мукамал бўлишини албатта, тасвир ва ифода воситалари таъминлайди.

Шундай воситалардан бири кўчимдир. Кўчим турларидан бири жонлантиришда (прозопопея, персонификация деб ҳам аталади) жонли нарса ходисаларнинг белги-хусусиятлари жонсиз нарсаларга кўчирилади.

Масалан, *Таёқ маймунга намоз ўқитар*.

Қирғиз халқ мақоли: *Камчы кайраттуу болсо, катын уяттуу болот* (маъноси: Қамчи ғайратли бўлса, хотин уятчанг бўлар).

Мақолларнинг поэтик табиатига кўра ўхшатишга, қиёслашга асосланадиган кўчимлар кўпчиликни ташкил этади. Предметлар ўртасидаги ўхшашликка эмас, боғлиқлик, алоқадорликка мансуб кўчим тури метонимиядир.

“Бир эрга навбат, бир шерга” мақолида мардлик ҳақида сўз бормоқда. Мақолнинг биринчи компоненти ўз маъносида тушунилса, иккинчи компоненти кўчма маънога эгаллиги англашилади. Чунки “бир шерга навбат” бирикмасида шерни, йиртқич ҳайвон эмас, шер сингари мард, жасур киши назарда тутилган.

Қирғиз халқ мақолида қуйидаги намуна учрайди: *“Ажалдуу киши ажыдаардын куйругун басат”* (яъни: Ажали етган киши аждарҳонинг думини босади) мақолида ҳам кўчма маъно бор, “аждарҳонинг думини босади” сўз бирикмасидан айнан аждарҳонинг думини босишни эмас, балки бу ерда “ёмон одам” (аждарҳо) биз бирор ёмон ишни, қутилиб бўлмас балога, ёки ёмон одамлар қўлига тушиб қолишни англашимиз мумкин.

Метонимия тури ҳисобланган синекдоха мақолларда кам қўлланади. Синекдоха (грекча *synecdoche*) – мувофиқ, тааллуқли маъноларини англатади. Қисмни бутун ёки бутунни қисм номи орқали ифодалаш тушунилади. Масалан *“Порахўр беш қўлини оғзига тикқар”* деган ўзбек мақолида “бармоқ” сўзи (қисм) ўрнига “қўл” (бутун) сўзи ишлатилган. Бунда қисм номи бутун орқали ифодаланган. Шу мақолга мувофиқ халқнинг афористик фондида “беш қўлини оғзига тикмоқ” ибораси ҳам учрайди.

Қирғиз мақоллари таркибида *“Беш колду оозго салса береке кетет”* (яъни: беш қўлни оғизга солса, барака кетар) мақолида ҳам “бармоқ” сўзи (қисм) ўрнига “қўл” (бутун) сўзи ишлатилиб, бунда очкўзлик қилсанг, барака кетар деган насиҳатомуз фикр билдирилган.

Киноя – кўчим тури мақолларда баъзан учраб туради. “*Ҳаром егин тўйгунча, калтак егин ўлгунча*” мақолида “*Агар ким ҳаром луқмани тўйгунча еса, ўлгунча калтак ейди*”, – деган насихатомуз фикр киноя орқали берилган. Киноя (русча ирония, юнонча εἰρωνεία – билиб, билмасликка олиш) – инкорнинг бир кўриниши бўлиб, тасвир объекти устидан кесатиш, қочириқ йўли билан яширин кулиш, пичинг¹. Демак юқоридаги мақолда “харом ема” бирикмаси ўрнига кесатик орқали бу тушунча маъносига қарама-қарши маънода “харом егин” бирикмаси қўлланган. Бу эса мақол мазмунининг эмоционал-экспрессив таъсир кучини янада оширган.

Қирғиз халқида ҳам “*Соо эмес кыз соо кыздын бетин тырмайт*” (яъни: Соғ эмас киз соғ кизнинг юзини тирнайди), ёки “*Саманкана кўйдү десе, Самаркан кўйдү дейт*” (Сомонхона куйди деса, Самарканд куйди дейди), “*Күмүш ўйлүү кўйөө, камыш ўйлүү кайнатадан ўмүттөнөт*” (мазмун: Кумуш уйли куёв, қамиш уйли кайнотадан умидвор) каби кинояли тарзда айтилган мақоллар учрайди. Мақолларнинг генетик яратилиши, бадийлиги, мазмун-моҳиятидаги хулосаларининг ўзаро муштарақликлари ҳар икки қон-қариндош бўлган халқлар маънавий дунёқараш, тафаккур даражаларининг тенглигини акс эттирган.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари, уларнинг поэтик хусусиятлари ҳақида турли фикр ва хулосаларни билдириш мумкин. Халқ мақолларининг барча хусусиятлари ва поэтик тадқиқига оид тўхтамга бир тадқиқот доирасида келиш мушкул. Чунончи халқ мақоллари ўзига хос бадий-фалсафий жанр бўлиб, у қисқа, сиқик шаклда чуқур, кенг кўламли мазмунни ўзида акс эттиради.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари аждодларимизнинг кўп асрлик ҳаётий тажрибалари асосидаги фикр-хулосаларининг бадий кристаллидир. Ҳаёт ходисалари ҳақидаги доно фикр-мулоҳазалар шаклланиб, синовдан ўтиб, мақол ҳолида нутқимизга кириб келади ва истеъмолда қатъийлашади.

Фольклор жанрлари сирасида мақоллар ўзининг яшовчанлиги, мукаммаллашиб ва бойиб бориши билан фарқланади. Ҳар икки халқнинг паремиологик фондида аналогияси (муқобили) мавжуд мақолларнинг учраши мазкур икки халқнинг яшаш тарзи, тафаккури, маданияти, адабиёти ўртасида муайян

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б 350.

муштаракликлар борлигини далиллайди. Ҳар икки халқ мақоллари умрбоқийлигининг сабаби аجدодларимизнинг мақолларда ифодаланган ўлмас кадриятлар ва халқ ҳаёти тарихига бўлган муносабати ҳамда уни ўрганишга бўлган интилишидир.

Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг муштараклиги образлар оламида, ритмик-синтактик тузилишида, композицияда, поэтик ва семантик хусусиятларда, тил хусусияти, ғоявий мундарижасида яққол кўзга ташланади.

Юқорида айтилган фикрларга қўшимча қилган ҳолда, айтишни истардикки, келгусида ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг структурал-семантик табиати кенг миқёсда тадқиқ этилиши лозим. Умумтуркий мақолларни қиёсий-типологик ўрганиш орқали халқ мақолларидаги умуминсоний кадриятлар, миллий ва умумбашарий ғояларни тарғиб ва ташвиқ этишга эришиш мумкин. Бу эса халқлар ўртасидаги алоқа ва муносабатларни мустаҳкамлашда асосий вазифани ўтайди.

Мазкур тўпламга ўзбек ва қирғиз халқларининг муштарак мақоллари саралаб олинди.

ВАТАН ВА ВАТАНПАРВАРЛИК
МЕКЕН ЖАНА МЕКЕНГЕ БЕРИЛГЕНДИК

- **Балиқнинг куни кўл билан,** Балыктын күнү көл менен,
Ботирнинг куни эл билан. (63. 15-б)¹ Жигиттин күнү эл менен. (33. 108-б)
(Балиқ сув билан тирик, (Балыктын жаны суу менен,
Одам – эл билан) (63. 9-б) Эрдин жаны эл менен).(40. 18-б)
- **Беткай кетар, бел қолар,** Бетеге кетет, бел калат,
Беклар кетар, эл қолар. (63. 9-б.) Бектер кетет, эл калат. (33. 119-б)
- **Ватансиз инсон – куйсиз булбул.(63. 10-б.)** Мекенсиз адам – үнсүз булбул.(33. 335б.)

- **Ватанинг тинч – сен тинч. (63 10-б)** Мекениң тынч – сен тынч. (33. 334-б)

- **Ватан учун ўлмоқ шараф.(63. 9-б)** Мекендин бактысы өмүрдөн кымбат. (33. 334-б)

- **Диндан чиқсанг ҳам, элдан чиқма.63. 10-б)**
Динден чыксаң да, элден чыкпа.(40.32-б)

- **Ёвдан кўрққан – ёвга дўст,** Жоодон корккон – жоого дос,
Элни суйган – элга дўст. (64. 8-б) Элди сүйгөн – эрге дос. (33. 222-б)

- **Ёмон – ўз ғамида,** Жаман өз камы үчүн күйүнөт,
Яхши – эл ғамида. (64. 8-б) Жакшы эл камы үчүн жүгүрөт. (29. 137-б)

- **Ёридан айрилган етти йил йиғлар,**
• **Юртидан айрилган ўлгунча йиғлар. (63. 10-б)**

¹ Мақолларнинг манбаи адабиётлар рўйхатида тартиб рақами остида берилган. Қавсда адабиёт ва унинг саҳифаси рақами кўрсатилган. Масалан: Балиқнинг куни сув билан, Ботирнинг куни эл билан. (63. 15-б) Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б.15

Бетеге кетет, бел калат, Бектер кетет, эл калат. (33. 119-б) Кыргыз мақал-ылакап, учкул сөздөрү – (Жыйнаган: М.Ибрагимов). Қарабалта – 2005. – Б. 119.

Жеринен ажыраган жети жыл ыйлайт,
Элинен ажыраган өлгөнчө ыйлайт.(33.211-б)

- **Киши юртида султон бұлгунча,
Ўз юртингда ултон бұл. (63. 10-б)** Бирөөнүн элинде султан болгончо,
Өз элинде ултан бол. (40. 27-б)
- **Она юртинг – олтин бешигинг. (63. 11-б)** Ата-Журтуң – алтын бешигиң. (35. 23-б)
- **Тукқан ерда туғингни тик. (63. 11-б)** Туулган жерге туунду тик. (40. 108-б)
- **Эл бор бұлса, эр хор бұлмас,
Эр бор бұлса, эл хор бұлмас. (63. 11-б)** Эр бар жерде, эл кор болбос,
Эл бар жерде, эр кор болбос. (40. 120-б)
- **Эл бошига кун тушса,
Эл яратган эр келур. (63. 11-б)** Эл башына күн түшсө,
Эл жараткан эр келет. (36. 190-б.)
- **Эл бошига тушгани –
Эр бошига тушгани. (63. 11-б)** Эл башына түшкөн түн,
Эр башына түшкөн түн. (40. 120-б.)
- **Элдан айрилгунча, жондан айрил. (63. 12-б)** Мекениңден айрылганча, өмүрүңдөн айрыл. (35. 33-б)
- **Элидан безган эр ўнгмас,
Кўлидан безган ғоз ўнгмас. (63. 12-б)** Элинен безген эр оңбос,
Көлүнөн безген каз оңбос. (33. 475-б)
- **Элнинг ичи - олтин бешик. (63. 13-б)** Эл ичи – алтын бешик. (29. 322-б)
- **Эл ишини эр килур,
Эр кадрини эл билур. (63. 11-б)** Эл үмүтүн эр актаар,
Эр атагын эл сактаар. (40. 120-б)
- **Эрнинг иши – элнинг бўйнида,
Элнинг иши – эрнинг бўйнида.(63. 13-б)** Эрдин иши элдин мойнунда, (33. 473-б)
- **Эллик йилда эл янги. (63. 13-б)** Элүү жылда эл жаңы. (33. 475-б)
- **Элинг-юртинг бұлмаса,
Ойинг-кунинг бұлмасин. (63. 13-б)** Эли журтуң болбосо,
Ай-күнүңдөн не пайда. (40. 121-б)
- **Эл кулоғи – эллик. (63. 22-б)** Эл кулагы – элүү. (40. 120-б)

- Эл кўнган ерни билар, Ат тойгон жерине качат,
От тўйган ерда тинар. (63. 12-б) Азамат туулган жерине шашат. (35. 23-б)
- Ўпкадан урган ел ёмон, Өпкөдөн соккон жел жаман,
Элидан айрилган эр ёмон. (63. 14-б) Элинен безген эр жаман. (40. 94-б)
- Ўз юртининг кадри, Туулган жердин кадырын,
Ўзга юртда билинар. (63. 14-б) Алыста жүрсөң билесиң. (33. 426-б)
- Ҳар кимнинг ўз эли – ўзига ширин. (63. 15-б) Ар кимге тууган жер кымбат.
(33. 55-б)

Ҳар кимнинг ўз юрти ўзига Миср. (2. 212-б) Ар кимдин туулган жери – Мисир.
(33.55-б)

ЖАМОАТЧИЛИК ВА ХУДБИНЛИК КООМЧУЛУК ЖАНА ӨЗҮМЧҮЛДҮК

- Бирликда барака бор. (63. 16-б) Бирдик бар жерде береке бар. (36. 29-б)
- Бирлик бор – тирлик бор. (63. 16-б) Бирдик болбой, тирдик болбойт. (29.89-б)
(Биримдик болгон жерде – тирдик. (33. 131-б)
Бирдик жок жерде тирдик жок. (33. 131-б)
Тириликтин күчү бирдикте). (33. 413-б)
- Куч – бирликда. (64. 20-б) Күч – бирдикте. (33. 289-б)
(Бирликсиз куч бўлмас.
Бирлашган ёвни қайтарар). (63. 16-б)
- Бирлашган ўзар, Бириккен эл – озоор
Бирлашмаган тўзар. (63.16-б) Бирикпеген – тозоор.

(Бирлашган дарё бўлар, (Айрылган эл – азаар
Тарқалган ирмоқ бўлар) (64. 15-б) Кошулган эл – озоор.) (33. 29-б)
- Ёлғиз дарахт ўрмон бўлмас. (63. 17-б) Жалгыз дарак токой болбойт. (33. 183-б.)
- Ёлғиз ёғоч уй бўлмас. (63.17-б) Жалгыз жыгач үй болбойт,
Жалгыз жигит бий болбойт. (33. 183-б)
- Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, Жалгыз аттын чаңы чыкпайт,
Чанги чиқса ҳам донғи чиқмас. (63.17-б) Жалгыз эрдин даңқы чыкпайт.(33.182-б)
(Ёлғиз йигит алп бўлар, (Жалгыз эрдин аты чыкпайт,
Алп бўлса ҳам, қалп бўлар). (63.17-б) Аты чыкса заты чыкпайт). (40.40-б)

- Ёлғиз юриб йўл топгунча,
Кўп билан адаш. (63. 17-б) Жалғыз жүрүп, жол тапканча,
Көп менен бирге адаш. (33. 183-б)
- Икковга биров ботолмас,
Отликқа яёв етолмас. (63. 18-б) Экөөнө бирөө бата албайт,
Аттууга жөө жете албайт. (29. 321-б)
- Йўлдан чиксанг хам, кўпдан чикма. (64. 19-б)
Жолдон чыксаң да, көптөн чыкпа. (36. 47-б)
- Йўлдошга карамаган йўлда ўлар.(64. 19-б)
Жолдошуна күйбөгөн жоого түшөт. (33. 220-б)
- Кемага тушганнинг жони бир. (64. 19-б)
Кемеге түшкөндүн жаны бир. (34. 107-б)
- Кенг кенгашиб йиртилар,
Тор – тортишиб. (64. 19-б) Кең кеңешип жыртылат,
Тар тартышып жыртылат. (33. 274-б)
- Кўпдан кўп ақл чиқар. (63. 18-б) Көптөн көп акыл чыгат. (40. 75-б)
- Кўпни ёмонлаган кўмувсиз қолар. (63.18-б)
Көптү жамандаган көмүүсүз калат. (33. 298-б)
(Көптөн качкан көмүүсүз калат). (33. 299-б)
- Кўпчилик бир муштан урса, ўлдирар,
Бир бурдадан берса, тўйдирар. (63. 19-б) Көпчүлүк бир уучтан берсе, тойгузат,
Бир муштан берсе – өлтүрөт. (33. 299-б)
- Отангнинг оти ўзгунча,
Овулингнинг тойи ўзсин. (63. 19-б) Алыскынын аты озгуча,
Айылдаштын тайы озсун. (33. 51-б)
- Эл бўлмаса эр бўлмас. (63.21-б) Эл болбосо, эр болбойт. (33. 470-б)
- Элга маъкул – сенга маъкул. (63. 22-б) Эл макулга сен да макул. (33. 471-б)
(Эл макул тапканды, эр макул табат).(33.477-б)
- Эрнинг отини эл чиқарар. (63. 22-б) Эрдин даңкын эл чыгарат. (33.487-б)
- Элга эл кўшилса – давлат,
Элдан эл кетса – меҳнат. (64. 10-б) Элге эл кошулган – дөөлөт,
Элден эл бөлүнгөн – мээнет. (33.473-б)
(Элге эл кошулса – дөөлөт,
Элден эл кетсе – мээнет). (33.473-б)
- Эрнинг кучини эл синар. (64. 22-б) Эрдин күчүн эл сынайт. (33.487-б)
- Эл оғзи – элак, гап турмас. (63. 21-б) Эл оозунда элек жок. (33. 471-б)
- Юрт билан келган аза хам – тўй. (63. 22-б) Көп менен көргөн той болот. (29.204-б)

ДЎСТЛИК ВА ДУШМАНЛИК ДОСТУК ЖАНА ДУШМАНДЫК

- **Гумон дўстдан ажратар. (64. 16-б)** Шектенүү – достукту бузат. (40. 117-б)
- **Икки харамза дўст бўлмас. (63.100-б)** Эки арамза дос болбойт. (33. 465-б)
- **Душманга жонингни берсанг ҳам,
Сирингни берма. (63. 96-б)** Душманга жаныңды берсең да,
Сырыңды бербе. (33. 159 б)
- **Дўст минг бўлса ҳам – оз,
Душман бир бўлса ҳам – кўп.(63. 98-б)** Досуң миң болсо да – аз,
Душманың бирөө болсо да – көп. (29.110 б)
- **Душман нима демас,
Тушга нима кирмас. (63. 96-б)** Душман не дебейт,
Түшкө не кирбейт. (33. 158-б)
- **Душманнинг ташида бўлгунча, ичида бўл. (63. 97-б)**
Душмандын сыртында болгончо, ичинде бол. (29. 111-б)
- **Душман чақирса борма,
Дўст чақирса қолма. (63. 96-б)** Душман буюрса барба,
Дос буюрса калба. (33. 158-б)
- **Душманингни ўлимини тилагунча,
Жонингни соғлигини тила. (63. 97-б)** Душманга өлүм тилегенче,
Өзүңө өмүр тиле. (34. 64-б)
- **Дўст ачитиб гапирар,
Душман – кулиб. (63. 97-б)
(Дўст куйинар, душман суюнар). (63. 98-б)** Дос кўйдүрүп айтат,
Душман күлдүрүп айтат. (33. 155-б)
- **Дўстлик–барча бойликдан афзал.(63.100-б)**
Достук бардык байлыктан абзел.(33.156-б)
- **Дўст бошга боқар,
Душман – оёққа. (63. 97-б)** Дос башка карайт,
Душман бутка карайт. (33. 154-б)
- **Дўст – дўстнинг ойнаси. (64.17-б)** Дос – сенин күзгүң. (33. 154-б)
(Досуң күзгүдөй, сындырсаң эптей албайсың). (33. 156-б)
- **Дўст изла, душман ўзи топилади. (63. 98-б)**
Дос изде, душман өзү табылат. (33.155-б)
- **Дўст куйдириб айтар,
Душман – суйдириб. (63. 98-б)
(Дўст йиғлатар,** Дос кўйгүзүп айтат,
Душман сўйгүзүп айтат. (33. 154-б)
(Дос жеритип сўйлөйт,

- душман кулдиарар). (63. 98-б) Душман эритип сүйлөйт). (33. 154-б)
- Дўстингнинг ошени қасдингдан ич. (63. 100-б)
Досундун ашын қасыңқындай ич. (33. 157-б)
 - Дўсти кўп билан сийлаш,
Дўсти оз билан сирлаш. (63. 99-б) Досу көп менен сийлаш,
Досу аз менен сырдаш. (33. 154-б)
 - Дўст – эгиз, душман – саккиз. (63. 99-б) Дос эгиз, душман сегиз. (33. 155-б)
 - Ёмон дўст – кўланка. (63. 100-б) Жаман дос көлөкө сыяктуу:
(Ёмон дўст – қора булут сояси). (63. 100-б) Күн ачықта кутула албайсың,
Күн бүркөктө издеп таба албайсың. (33. 187-б)
 - Оз қайғуни ош босар,
Кўп қайғуни дўст босар. (63. 101-б) Аз қайгыны аш басат,
Көп қайгыны дос басат. (33. 20-б)
 - Олисдаги душмандан,
ангниб юрган дўст ёмон. (63. 101-б) Алыстагы душмандан,
андып жүргөн дос жаман. (33. 51-б)
 - Тирик бўлсак – бир ерда,
Ўлик бўлсак – бир гўрда. (63. 102-б) Тирүү болсок – бир дөбөдө,
Өлүп калсак – бир чунқурда. (33. 413-б)
 - Чин дўст – туғишганинг билан тенг. (63. 102-б)
Чыныгы дос уялаштан артык (тууганга тең). (33. 454-б)
 - Яхши дўст – жон озиғи,
Ёмон дўст – бош қозиғи. (64.27-б) Жакшы дос жан жыргатаар азык,
Жаман дос башка тиер казык. (33. 37-б)
 - Эски пахта бўз бўлмас,
Асли душман дўст бўлмас. (63. 102-б) Этекте кессең жең болбойт,
Эзелки душман эл болбойт. (36. 116-б)

МЕҲНАТСЕВАРЛИК ВА ИШЁҚМАСЛИК

ЭМГЕКЧИЛДИК ЖАНА ЖАЛҚООЛУК

- Аравани от тортар,
Кўланкасин – ит. (63. 23-б) Арабаны ат тартат,
Көлөкөсүн ит тартат. (40. 56-б)
- Ахтарган топар. (63. 24-б) Издеген табат, сураган алат. (29.158-б)
- Бекордан худо безор. (63. 24-б) Бекерден теңирим безер. (29. 81-б)
- Бекор ўтиргунча, бекор ишла. (63. 24-б) Бекер турганча, бекер иште. (29. 81-б)
- Берсанг – оласан,
Эксанг – ўрасан. (63. 24-б) Берсең – аларсың,
Эксең – оорусуң. (33. 119-б)
- Ер –хазина,
Дыйканга жер – казына,

- Мехнат – калити. (63. 26-б) Эмгеги – ачкыч. (33. 160-б)
- Ёмғир билан ер кўкарар,
Мехнат билан – эл. (63. 27-б) Жамгыр менен жер гүлдөйт,
Эмгек менен эл гүлдөйт. (29. 139-б)
- Ит итга буюрар,
Ит – куйруғига. (63. 27-б) Ит итти жумшайт,
Ит куйругун жумшайт. (29.56-б)
- Кийиз кимники – билак шуники. (63. 31-б)
Кийиз кимдики болсо, билек ошонуку. (29. 69-б)
- Мехнат, мехнатнинг таги – роҳат. (63. 32-б) Эмгектин түбү ыракат. (33. 477-б)
- Мехнатнинг нони ширин,
Ялқовнинг жони ширин. (63. 33-б) Эмгектин наны таттуу,
Жалкоонун жаны таттуу. (29. 326-б)
- Мехнат – роҳатнинг пойдевори. (63.32-б)
Мээнет – ыракаттын пайдубалы. (33.343-б)
- Мехнатсиз иш битмас,
Эринчоқнинг қўли етмас. (63. 33-б) Эмгексиз иш бүтпөйт,
Эринчээктин колу тийбейт. (29. 122-б)
- Мехнатсиз топилган мол ҳисобсиз кетар. (63. 33-б)
Эмгексиз тапкан мал эсепсиз кетет. (36. 112-б)
- Мехнатсиз турмуш – тузсиз ош. (63. 33-б)
Эмгексиз бакыт тузу жок тамактай. (33. 477-б)
- Олтин ўтда билинар,
Одам – мехнатда. (63. 34-б) Алтын отто билинет,
Адам эмгекте билинет. (36. 14 б)
- Одамнинг хусни – мехнатда. (63. 34-б) Адамдын көркү – эмгекте. (33. 14-б)
- Подачи қизининг ғайрати,
Пода қайтганда келар. (63. 35-б) Койчунун кызы
кой келгенде иш кылат. (33. 304-б)
- Сансолару мансолар,
Отга емни ким солар. (63. 35-б) Сен салар да, мен салар,
Атка чөптү ким салар. (40. 97-б)
- Тома- тома кўл бўлур. (64. 49-б) Тама-тама көл болот. (33. 404-б)
- Қуш қаноти билан тирик,
Одам – мехнати билан. (63. 40-б) Куш канатсыз жашай албайт,
Адам эмгексиз жашай албайт. (29. 201-б)
- Қулдек ишла, Бекдек тишла. (63. 40-б) Кулча иштеп, бийче же (ич). (33. 315-б)

- **Эмгак этсанг, эмарсан. (63. 38-б)** Эмгек этсең, эмерсиң. (33. 477-б)

ЯХШИ СЎЗ ВА ЁМОН СЎЗ

ЖАКШЫ СӨЗ ЖАНА ЖАМАН СӨЗ

- **Айтилган сўз – отилган ўқ. (63. 79-б)** Айтылган сөз – атылган оқ,
Экөө бирдей кайрылбайт. (33.30-б)
(Айткан сөз – алышкан кол). (29. 25-б)
- **Аччиқ тил – захри илон,
Чучук тилга – жон қурбон. (63. 78-б)** Ачуу тил – жылаандын заары,
Таттуу тил – жүрөккө дары. (33. 81-б)
- **Билган топиб гапирар,
Билмаган – қопиб. (63. 127 б)** Билген таап айтар,
Билбеген каап айтар. (59. 16-б)
- **Бир яхши гап эдан чикмас,
Бир – ёмон гап. (63. 78-б)** Бир жакшы сөз эстен чыкпайт,
Бир жаман сөз эстен чыкпайт. (59. 16-б)
- **Ёмон гап – бош қозиғи,
Яхши гап – жон озиғи. (63. 80-б)** Жакшы сөз – жанга азык,
Жаман сөз – башка казык. (59. 20-б)
- **Оғизга келган сўз арзон,
Овулга келган бўз арзон. (63. 82-б)** Айылга келген бөз арзан,
Оозго келген сөз арзан. (59. 10-б)
- **Одам – сўзлашгунча,
Йилқи – кишнашгунча. (63. 82-б)** Ат (жылкы) кишенешип табышат,
Адам сүйлөшүп табышат. (59. 13-б)
- **Ақллига бир сўз бас,
Ақлсизга минг сўз оз. (63. 123-б)** Акылдуу балага – бир сөз,
Акылсыз балага – миң сөз. (59. 11-б)
- **Одамнинг юзига боқма,
Сўзига боқ. (63. 133-б)** Адамды көзүнөн түшүнбөй,
сөзүнөн түшүн. (59. 8-б)
- **Оз гапир – соз гапир. (63. 82 -б)** Аз сөз – саз сөз. (59. 9 -б)
- **Суйдирган ҳам тил,
Куйдирган ҳам тил. (63. 83-б)** Сүйгүзгөн да – тил,
Күйгүзгөн да – тил. (59. 47-б)
- **Суяксиз тил суяк синдирар. (63. 83-б)** Сөөксүз тил сөөктү сындырат. (59. 46-б)
- **Сув ўз йўлини топар,
Сўз – ўз эгасини. (63. 83-б)** Суу өз жолун,
Сөз өз ээсин табат. (59. 47-б)
- **Сўз найзадан ўткир. (63. 83-б)** Сөз найзадан өткүр. (59. 44-б)
- **Сўз суякдан ўтар,** Сөз сөөктөн (өпкөдөн)өтөт,

- Таёқ – этдан. (63. 83-б)** Жүлүнгө (чучукка) жетет.
Таяк эттен өтөт,
Тез эле унутулуп кетет. (59. 44-б)
- **Сўздан сўзнинг фарқи бор,
Ўттиз икки нархи бор. (63. 83-б)** Сөздүн сөздөн баркы бар,
Отуз эки наркы бар.
(Сөздөн сөздү баркы бар,
Ар бир малдын (сексен сегиз) наркы бар). (59. 43-б)
 - **Сўз чумчук эмас,
Оғиздан чикса, тутиб бўлмас. (63. 83-б)** Сөз – тапка кирбес боосуз куш,
(Сөз куш эмес),
Ооздон чикса карматпайт. (59. 44-б)
 - **Сўзнинг онаси – кулоқ,
Сувнинг онаси – булоқ. (63. 84-б)** Суу атасы – булак,
Сөз атасы – кулак. (59. 46-б)
 - **Кўп гап – эшакка юк. (63. 81-б)** Көп сөз – эшекке жүк. (59. 32-б)
 - **Кўп билган оз сўйлар,
Оз бўлса ҳам сөз сўйлар. (63. 131-б)** Көп билген аз сўйлөйт,
Аз билген көп сўйлөйт. (59. 32-б)
 - **Ириган оғиздан – чириган сўз. (64. 100-б)** Ириген ооздон чириген сөз чыгат. (59.25-б)
 - **Сўз кўрки – мақол,
Эр кўрки – соқол. (64. 104-б)** Сөз көркү – макал,
Жигит көркү – сакал. (33. 387-б)
 - **Сел ариқни бузар,
Ёмон сўз – дилни. (63. 82-б)** Сайды сел бузат,
Адамзатты кеп бузат.
(Сел сайды бузат,
Ушак элди бузат). (59. 41-б)
 - **Мақол – сўзнинг бобоси,
Мато – бўзнинг бобоси. (64. 101-б)** Макал атасы – сөз,
Мата атасы – бөз.
(Макал – сөздүн атасы,
“Макул” – сөздүн жетеси). (59. 35-б)
 - **Минг чечанни бир эзма енгар. (63. 81-б)** Миң чеченди бир тантык (долу, дөөрүк) жеңиптир. (59. 36-б)

- **Яхши гап билан илон инидан чиқар,**
Ёмон гап билан пичоқ қинидан чиқар.
 (Ширин – ширин сўзласанг, Жакшы сөз
 Илон инидан чиқар. жыланды ийинден чыгарат,
 Аччиқ – ачиқ сўзласанг, Жаман сөз
 Муслмон динидан чиқар). (63. 86-б) муслманды динден чыгарат. (59. 21-б)
- **Яхшининг сўзи тошни эритар,** Жакшынын сөзү таш эритет,
Ёмоннинг сўзи бошни чиритар. (63. 88-б)
 Жамандын сөзү баш чиритет. (59. 20-б)
- **Яхши оғизга – ош,** Жакшы оозго – аш,
Ёмон оғизга – тош. (64. 112-б) Жаман оозго – таш. (33. 173-б)
- **Яхши сўз филни ҳам йўлга солар. (64. 113-б)**
 Жакшы сөздү айбан да түшүнөт.(33.174-б)
- **Яхши сўз – кўнгил подшоси. (63. 87-б)** Жакшы сөз – жанга жөлөк.
 (Жакшы сөз – жандын эшиги). (59. 20-б)
- **Ёмон сўз бўлмаса,** Жаман айтпай жакшы жок. (33. 186-б)
Яхши сўз бўлмайди. (63. 80-б) (Жаман айтпай жакшы жок,
 Жарагың болсо көөнүң ток). (36. 40-б)
- **Яхши сўз ийдирар,** Жакшы сөз жанды эритет,
Ёмон сўз бездирар. Жаман сөз жанды кейитет. (59. 21-б)
(Яхши сўздан мой эрийди, Ёмон сўздан сой қурийди). (63. 88-б)
- **Тил – ақл безаги.** Тил – акылдын жарчысы. (59. 49-б)
(Тил – ақл тарозуси. (Тил – акыл таразасы. (59. 49-б)

Тил – ақл ұлчови). (63. 84-б)	Тил – жүрөктүн ачкычы) (59. 50-б)
• Тил тиғи қилич тиғидан ўткир. (63. 84-б)	Тил кылычтан өткүр. (59. 51-б)
• Сўзи ўлганнинг ўзи ўлар. (63. 236-б)	Сөзүң өлгөнчө, өзүң өл. (59. 45-б)
• Ўттиз тишдан чикқан сўз,
Ўттиз урукқа тарқалар. (63. 88-б)	Отуз тиштен (ооздон) чыккан сөз
Отуз уруу элге тарайт. (59. 40-б)
• Фил кўтармагани тил кўтарар. (63. 85-б)	Пил көтөрбөгөндү тил көтөрөт. (59. 41-б)

ЯХШИЛИК ВА ЁМОНЛИК ЖАКШЫЛЫК ЖАНА ЖАМАНДЫК

• Аччиқни аччиқ кесар. (63. 52-б)	Ачууну ачуу басат. (29. 60-б)
(Ачууну акыл жеңет). (29. 61-б)
• Бир кун туз ичган жойга,
Қирқ кун салом бер. (63. 53-б)	Бир күн туз таткан жериңе,
Миң күнү салам бер. (33. 127-б)
• Бировга кесак отсанг,
У сенга тош отади. (63. 53-б)	Бирөөгө таш ыргытсаң,
Ал сага ок атат. (33. 133-б)
• Бировнинг сўзи яхши,
Бировнинг – ўзи. (63. 53-б)	Бирөөнүн көзү жакшы,
Бирөөнүн сөзү жакшы. (40. 26-б)
• Буғдойдан – буғдой,
Арпадан – арпа. (63. 54-б)	Арпа сепсең – арпа оросуң,
Буудай сепсең – буудай оросуң. (29. 45-б)
• Ёмон билан юргунча,
Ёлғиз юргин ўлгунча. (63. 55-б)	Жаман жолдоштон
жалғыздык артык. (33. 188-б)
• Ёмон отга ёл битса,	Жаман атка жал бүтсө,

- Ёнига турсук бойлатмас.
 Ёмон эрга мол битса,
 Ёнига қўшни йўлатмас,
 Йўлатса ҳам тиндирмас. (63. 57-б)
- Ёмон ўзини билмас,
 Ўзгани кўзга илмас. (63. 58-б)
- Жанына торсук байлатпайт.
 Жаман киши мал кўтсө,
 Жанына коңшу кондурбайт. (36. 40-б)
- Жаман өзүн билбейт,
 Жакшыны көзгө илбейт. (33. 189-б)
- (Жаман жүргөн киши өзүн билбейт,
 Башка бирөөнү назарына илбейт). (33. 188-б)
- Ёмонга ўлим йўқ,
 Яхшига – юрим. (63. 60-б)
- Жаманга өлүм жок,
 Жакшыга күн жок. (36. 42-б)
- Ёмондан тўн кийсанг,
 Тўйда “тўним бер” дейди. (63. 60-б)
- Жамандын тонун кийсең,
 тойдо доолайт. (29. 135-б)
- Ёмонларга бошчи бўлгунча,
 Яхшиларга қўшчи бўл. (63. 61-б)
- Жаманга башчы болгончо,
 Жакшыга кошчу бол. (34. 81-б)
- Ёмондан ёрти қошиқ. (63. 60-б) Жамандан жарты кашык аш артат. (29. 132-б)
- Ёмон билан йўлдош бўлма,
 Нодон билан – сирдош. (63. 55-б)
- Жаман менен жолдош болбо,
 Наадан менен сырдаш болбо. (33. 191-б)
- Ёмоннинг жони –азиз. (63. 62-б)
- Жамандын жаны ардак.
 (Жамандын жаны таттуу). (33. 197-б)
- Ёмон билан юрдим, қолдим уятга,
 Яхши билан юрдим, етдим ниятга. (63. 55-б)
- Жаман менен жолдош болсоң, каларсың уятка,
 Жакшы менен жолдош болсоң, жетерсиң муратка. (33. 191-б)

- **Ёмондан қоч, яхшига ёндош. (63. 61-б)** Жамандан кач, жакшыга жанаш.
(Жамандан кач, жакшыга кучак ач). (33. 194-б)

- **Ёмондан қарздор бўлсанг,** Жаманга карыздар болсоң,
Кўп ичида ёқангдан олар. (63. 61-б) Жакалайт сени тар жерде. (40. 43-б)

- **Ёмоннинг ошидан яхшининг сўзи яхши. (64. 98-б)**
Жамандын берген ашынан жакшынын айткан сөзү артык. (33. 196-б)

- **Ёмонга яқинлашсанг, балоси юқар,** Жаманга жолуксаң жалаасы жугат,
Қозонга яқинлашсанг – қораси. (63. 60-б) Казанга жолуксаң карасы жугат. (40. 42-б)

- **Ёмоннинг яхшиси бўлгунча,** Жамандын жакшысы болгончо,
Яхшининг ёмони бўл. (63. 62-б) Жакшынын жаманы бол. (34. 71-б)

- **Икки яхши қасд бўлмас,** Эки жакшы кас болбойт,
Икки ёмон – дўст. (63. 63-б) Эки жаман дос болбойт. (29. 317-б)

- **Икки ёмон қўшилса,** Эки жакшы кошулса,
Кенг дунёга сий(ғ)ишмас. Бирин-бири кыйышпайт.
Икки яхши қўшилса, Эки жаман кошулса,
Бирини бири қийишмас. (63. 63-б) Кең дүйнөгө сыйышпайт. (33. 466-б)

- **Икки яхши тоққа чикса,** Эки жакшы тоого чыкса,
Қудалашиб тушишар. Қудалашып түшүшөт.
Икки ёмон тоққа чикса, Эки жаман тоого чыкса,
Қувалашиб тушишар. (64. 100-б) Кубалашып түшүшөт. (40. 119-б)

- **Илон гоҳ-гоҳ чақар,** Жылан кээде чагат,
Ёмон доим чақар. (63. 63-б) Жаман күндө чагат. (33. 227-б)

- **Илон захри – тишида,
Ёмон захри – тилида. (63. 63-б)** Жыландын уусу – тишинде,
Жамандын уусу – ичинде. (33. 227-б)

- **Илон ўз захридан ўлмас. (63. 63-б)** Жылан өз уусунан өлбөйт. (33. 227-б)

- **Ит хурар, карвон ўтар. (63. 65-б)** Ит үрөт, кербен жүрөт. (33. 237-б)

- **Киши бўлган кишининг
Киши билан иши бор.
Киши бўлмаган кишининг
Киши билан нима иши бор. (63. 66-б)** Киши болор кишинин
Киши менен иши бар.
Киши болбос кишинин
Киши менен неси бар. (33. 283-б)

- **Одам бўлмоқ аста-аста,
Хайвон бўлмоқ бирпаста. (63. 67-б)** Адам болмок аста-аста,
Айбан болмок бир паста. (33. 12-б)

- **Оёғи ифлос тўр булғар,
Ўзи ифлос эл булғар. (63. 67-б)** Аягы жаман төрдү булгайт,
Оозу жаман элди булгайт. (33. 88-б)

- **Ота боласи бўлма,
Одам боласи бўл. (63. 68-б)** Атанын баласы болбосоң да,
Адамдын баласы бол. (33. 67-б)

- **Отангни ўлдирганга онангни бер. (63. 68-б)** Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер. (33. 70-б)

- **Оқ ит, қора ит бари – бир ит. (63. 68-б)** Ак ит, кара ит – баары бир ит. (29. 27-б)

- **Оқкўнгилликнинг оти ҳам озмас,
Тўни ҳам тўзмас. (63. 68-б)** Ак көңүлдүн аты арыбайт,
Тону тозбойт. (29. 28-б)

- Сузадиган сигирга мугуз битмас. (63. 69-б)
Сүзөнөк уйга кудай мүйүздөн айтпаган. (33. 384-б)

- Тентак чўқмор йиғар. (63. 69-б) Тентек чокмор жыйнайт. (33. 410-б)

- Тош билан урганни ош билан ур. (63. 69 -б)
Таш менен урганды аш менен ур. (33. 406-б)

- Эшак сийпаганни билмас, Эшек кашыганды,
Ёмон – сийлаганни. (63. 71-б) Жаман сыйлаганды билбейт. (33. 496-б)

- Эрга берсанг ошингни, Эрге берсең ашыңды,
Эрлар силар бошингни. Эрлер сылар башыңды.
Итга берсанг ошингни, Итке берсең ашыңды,
Итлар ғажир бошингни. (63. 70-71-б) Иттер кажыйт башыңды. (33. 485-б)

- Яхши ошини ер, Жакшы ашын жейт,
Ёмон – бошини. (64. 111-б) Жаман башын жейт. (33. 167-б)

- Яхшига ёндаш, Жакшыга – жанаш,
Ёмондан адаш. (64. 113-б) Жамандан – адаш. (33. 176-б)

- Яхшини кўриб фикр қил, Жакшыны көрүп пикир қыл,
Ёмонни кўриб шукур қил. (64. 115-б) Жаманды көрүп шүгүр қыл. (33. 179-б)

- Яхши – шарофатли, Жакшынын шарапаты,
Ёмон – касофатли. (64. 115-б) Жамандын кесепети. (33. 180-б)

- Яхши ит ўлигини кўрсатмас. (63. 73-б)Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт. (33. 170-б)

- **Қилич тутган қиличдан ўлар. (63. 77-б)**

Қылыч көтөргөндүн ажалы қылычтан.(40.81-б)

- **Ҳар ким ўз қилмишидан топар. (63. 78-б)** Ар ким өз бейилинен табат. (29. 43-б)

- **Ҳар ким қазиган чуқурига ўзи йиқилар. (64. 119-б)**

Кишиге ор қазсаң, өзүң түшөрсүң. (33. 284-б)

(Кишиге ор қазсаң тайыз қаз, өзүң ыргып чыгарга). (33. 284-б)

ДОНОЛИК ВА НОДОНЛИК АКЫЛДУУЛУК ЖАНА НААДАНДЫК

- **Адашган ақлдан озар. (64. 66-б)** Акылдан адашса жин болот. (33. 38-б)

- **Адашмаган тил,** Жаңылбаган жаак,
Тойилмаган туёқ йўқ. (63. 120-б) Мүдүрүлбөгөн туяк болбойт. (29.140-б)

- **Ақл бошдан чиқади, Асл – тошдан. (63. 121-б)**
Акыл – баштан, Асыл – таштан.(33. 37-б)

- **Ақли камнинг азоби кўп. (63. 122-б)** Акылы аздын азабы көп. (33. 41-б)

- **Ақлли қария – оқиб турган дарё. (63. 123-б)**
Акылдуу қария ағып жатқан дарыя. (33. 38-б)

- **Ақл айнимас, олтин чиримас. (63. 121-б)**
Акыл қарыбайт, алтын чирибейт.(36.12-б)

- **Қочиб кетгунча, сочиб кет. (64. 86-б)** Качып кетсең, чачып кет. (33. 272-б)

- **Ахмоққа – калтак, донога – ишорат. (63. 1126-б)**
Акмакка – келтек, акылдууга – ишарат.(33.35-б)

- **Ахмоқ хоримас,** Акмак арыбайт,
Кўса қаримас. (63. 125-б) Көсөө карыбайт. (33. 34-б)

- **Ахмоқ бошдан ақл чикмас,** Акмак баштан
Ақл чикса ҳам, маъкул чикмас. (63. 124-б) акылдуу ой чыкпайт. (33. 34-б)

- **Ахмоққа айтган билан гап укмас,** Акмакка айтсаң укпайт,
Харсангга қоққан билан мих ўтмас. (63. 126-б) Пайда кылсаң жукпайт.
(Акмакка айткан кайран сөз). (33. 35-б)

- **Ақлли отини мақтар,** Акылдуу атын мактайт,
Ахмоқ – хотинини. (63. 123-б) Акылсыз катынын мактайт. (33. 38-б)

- **Билган топиб гапирар,** Билген таап айтат,
Билмаган – қопиб. (63. 127-б) Билбеген каап айтат. (33. 122-б)

- **Бўйимдай бўй топилса ҳам,** Боюндай бой табылса да,
Ўйимдай ўй топилмас. (63. 127-б) Оюндай ой табылбайт. (33. 143-б)

-
- **Бўлар бола ўн бешида** Болор бала он бешинде
Бошман, дейди. баш болот,
Бўлмағури ўтгизида Болбос жаман
Ёшман, дейди. (63. 128-б) отузунда жаш болот. (40. 27-б)

- **Улуғлик ёшда эмас, бошда. (63 . 135-б)**
Улуулука жаш жеткирбейт, баш жеткирет. (33. 431-б)

- **Олим бўлсанг, олам сеники. (63 . 133-б)** Аалым болсоң, аалам сеники. (35. 9-б)
- **Минг қўшчига бир бошчи. (63 . 132-б)** Миң кошчуга бир башчы. (33. 337-б)
- **Насихат - аччиқ, хазми – тотли. (63 . 137-б)** Насаат ачуу, мөмөсү таттуу. (36. 79-б)
- **Нақл қайдан чиқади,
ўй бўлмаса,
Кигиз қайдан чиқади,
қўй бўлмаса. (63 . 132-б)**

Накыл қайдан чыкмак, ой болбосо, Кийиз қайдан чыкмак, кой болбосо. (33. 344-б)

ОДОБ ВА ОДОБСИЗЛИК АДЕП ЖАНА АДЕПСИЗДИК

- **Бола – ёшидан,
Хотин – бошидан. (64. 230-б)**

Баланы – жашынан, Катынды – башынан. (40. 17-б)
--
- **Ёши улуғни улуғласа, бахт топар. (64. 231-б)**
Улууну урматгаса, кут коноор. (33. 432-б)
- **Мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлар. (64. 232-б)**
Мал ээсин тартпаса арам өлөт. (29. 228-б)
- **Одобни беодобдан ўрган. (64. 161-б)**
Адепсизден да адептүүлүктү үйрөн. (33. 18-б)
- **Одобнинг боши – тил. (64. 232-б)**

Адептин башы – тил. (33. 18-б)

- **Онадан кўрган тўн бичар,
Отадан кўрган ўқ йўнар. (64. 156-б)**

Ата көргөн ок жонор, Эне көргөн тон бычар. (33. 68-б)
--

- **Онаси мактаган қизни олма,** Энеси мактаган кызды алба,
Янгаси мактаган қиздан қолма. (63. 161-б) Жеңеси мактаган кыздан калба.(33. 479-б)

- **Отаси тентакнинг бири тентак,** Атасы жамандын бири жаман,
Онаси тентакнинг бари тентак. (63. 162-б) Энеси жамандын баары жаман. (40. 5-б)

- **Оғани кўриб ини ўсар,** Аганы көрүп ини өсөт,
Опани кўриб сингил. (63. 162-б) Эжени көрүп сиңди өсөт. (33. 10-б)

- **Сүт билан кирган жон билан чиқар. (64. 233-б)**
Сүт менен бүткөн мүнөз сөөк менен кошо кетет. (33. 385-б)

- **Тиши чикқан болага чайнаб берма. (64. 233-б)**
Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт. (33. 414-б)

- **Уста қандай – шогирд шундай. (63. 142-б)**
Уста қандай болсо, шакирти ошондой. (33. 433-б)

- **Уят – ўлимдан қаттиқ. (63. 322-б)** Уят – өлүмдөн катуу. (33. 439-б)

- **Чўпонни таёғидан бил,** Койчунун – таягынан ,
Келинни – оёғидан. (63. 163-б) Келиндин – аягынан. (29. 193-б)

- **Эгасига кўра бияси. (64. 234-б)** Ээсине жараша бээси. (33. 496-б)

- **Эшик очиқ бўлса хам сўраб кир. (63. 163-б)** Эшик ачык болсо да сурап кир.(33. 497-б)

- **Яхши бола – суюк,** Жакшы бала – сүйүк,

Ёмон бола – куюк. (63. 163-б)

Жаман бала – күйүк. (35. 37-б)

• **Қарғани боққан билан қуш бұлмас. (63. 159-б)** Карғаны бакса, қуш болбойт.
(33. 261-б)

• **Қовун қовундан ранг олар. (63. 164-б)** Коон коондон көрүп ыраң алат.(33.309-б)

• **Қуёни қамиш ұлдиарар,** Коёнду камыш өлтүрөт,
Одамни – номус. (64. 235-б) Эрди намыс өлтүрөт. (33. 302-б)

• **Қўйни – серка,** Койду серке баштайт,
Ўйинни эрка бошлар. (63. 164-б) Оюнду эрке баштайт. (33. 304-б)

**ИЛМ, КАСБ-ХУНАР ВА ИЛМСИЗЛИК
ИЛИМ, ӨНӨР-КЕСИП ЖАНА ИЛИМСИЗДИК**

• **Ақл кўпга етказар,** Акыл айга жеткирет,
Хунар – кўкка. (63. 136-б) Өнөр көккө жеткирет. (33. 37-б)

• **Билаги зўр бирни йиқар,** Билеги күчтүү бирди жыгат,
Билими зўр – мингни. (63. 137-б) Билими күчтүү миңди жыгат. (33. 122-б)

• **Билак билан битмаган,** Билек жирей албаганды,
Билим билан битар. (63. 137-б) Билим жирейт. (33. 123-б)

• **Бир йигитга етмиш хунар оз.(63. 138-б)**Жигитке жетимиш түрлүү өнөр аз.(33. 214-б)

• **Бир йигитга қирқ хунар оз. (63. 138-б)**Жигитке қирқ өнөр аздық қылат. (33. 214-б)

• **Илм олиш – игна билан қудуқ қазишга тенг. (63. 139-б)**

Илим алуу ийне менен кудук казгандай. (40. 56-б)

- **Куч – билимда. (64. 60-б)** Күч – билимде. (40. 79-б)
- **Мулла билганин ўқир,
Товуқ кўрганин чўқир. (64. 141-б)** Молдо билгенин окуйт,
Карга көргөнүн чокуйт. (33. 339-б)
- **Устадан шогирд ўзар. (63. 142-б)** Устадан шакирти өтөт. (33. 434-б)
- **Чечаннинг – тили,
Чеварнинг – қўли. (63. 142-б)** Чечендин – тили орток,
Чебердин – колу орток. (33. 448-б)
(Чечендин сөзү алтын,
Устанын колу алтын). (33. 449-б)
- **Ўқиган – ёруғ,
Ўқимаган – чорик. (63. 144-б)** Окуган – жарык,
Окубаган – чарык. (33. 348-б)
- **Хунар – зар, хунарсиз – хар. (63. 146-б)** Өнөрлүү – зор, өнөрсүз – кор. (33. 371-б)
- **Хунар ўрганишга ҳам хунар керак. (64. 64-б)**
Өнөрдү үйрөнүүгө да өнөр керек. (33. 371-б)
- **Хунар – оқар булоқ,
Илм – ёнар чироқ. (63. 146-б)** Өнөр – аккан булак,
Билим – күйгөн чырак. (33. 371-б)
- **Хунар туганмас хазина. (63. 146-б)** Өнөр байлыгы – өлбөс байлык. (33. 371-б)
(Өнөр түгөнбөс азык, жоголбос байлык). (33. 371-б)
- **Хунари борнинг олтин билагы бор. (63. 146-б)**
Өнөрлүүнүн колу алтын. (33. 375-б)

- Хунарли киши оч қолмас. (63. 146-б) Өнөрлүү кол ач болбойт. (33. 371-б)
- Хунарли ўлмас,
Хунарсиз кун кўрмас. (63. 146-б) Өнөрлүү өлбөс,
Өнөрсүз күн көрбөс. (40. 93-б)

АҲИЛЛИК ВА НОАҲИЛЛИК БИРИМДИК ЖАНА БИРИМСИЗДИК

- Айрилмас кўшнингга уятли сўз айтма. (63. 311-б)
Жакшы көргөн кошунага уяттуу сөз айтпа.
(Жакшы кошунага жарамсыз сөз айтпа). (33. 172-б)
- Бойлик бойлик эмас,
Аҳиллик бойлик. (63. 312-б) Байлык – байлык эмес,
Бирдик – байлык. (29. 69-б)
- Икки кўчқор калласи бир қозонда қайнамас. (63. 313-б)
Эки кочқордун башы бир қазанда қайнабайт. (33. 467-б)
- Икки шунқор уришса,
Бир қарғага ем бўлар. (63. 313-б) Эки кузгун жөөлөшсө,
Бир қарғага жем болот. (33. 467-б)
- Ит йиғини бирикмас. (63. 313-б) Ит жыйыны бирикпейт. (33. 237-б)
- Йўлдоши кўпнинг қўлдоши кўп. (63. 313-б)
Жолдошу көптүн колдоосу көп. (33.220-б)

- **Кемага тушганнинг жони бир. (63.313-б)**Кемеге түшкөндүн жаны бир. (33. 277-б)

- **Овулни олалик бузар,** Айылды алалык бузат,
Орани қоралик бузар. (63. 314-б) Араны каралык бузат. (33. 31-б)

- **Оға-ини тотув бўлса, от кўп,** Ага-ини таттуу болсо ат көп,
Опа-сингил тотув бўлса, ош кўп. (63. 315-б)Абысындар таттуу болсо аш көп.(33.10-б)

- **Оғайни бирикса, бош кўпаяр,** Ага-тууган ынтымактуу болсо, баш көп,
Овсин бирикса, ош кўпаяр. (63. 315-б)Абысындар ынтымактуу болсо, аш көп.(33.11-б)

- **Тирикликнинг кучи – бирликда. (63. 316-б)**Тириликтин күчү бирдикте. (33. 413-б)

- **Торга – тор дунё,** Кеңге – кең дүйнө,
Кенга – кенг дунё. (63. 316-б) Тарга – тар дүйнө. (34. 274-б)

- **Тўдадан ажраган тўрга тушар. (63. 316-б)**Тобунан ажыраган – торго түшөт. (40. 106-б)

- **Тўзиган ғозни тўпланган қарға олар. (63. 316-б)**
Тозгон казды топтошкон қарға алат. (33. 419-б)

- **Чўпон кўп бўлса, қўй ҳаром ўлар. (63. 317-б)** Койчу көп болсо, кой арам өлөт.
(33. 304-б)

- **Қум йиғилиб, тош бўлмас,** Қум жыйылып таш болбойт,
Қул йиғилиб, бош бўлмас. (63. 319-б) Қул жыйылып баш болбойт. (33. 315-б)

- **Қарға қарғанинг кўзини чўқимас. (63. 318-б)**
Қарға қарғанын көзүн чуқубайт. (29. 175-б)

- Олтовлон ола бўлса,
Оғзидагини олдираар.
Тўртовлон тугал бўлса,
Тепадагини эндираар. (63. 314-б)

Алтооң ала болсоң,
Алдыңдагыны алдырасың.
Төртөөң төп болсоң,
Төбөдөгүнү түшүрөсүң. (36. 13-б)

ОИЛА ВА ҚЎШНИЧИЛИК ҮЙ-БҮЛӨ ЖАНА ҚОҢШУЧУЛУК

- Болали уй – бозор,
Боласиз уй – мозор. (63. 248-б)

Балалуу үй – базар,
Баласыз үй – мазар. (40. 17-б)

- Болали уй – хандон,
Боласиз уй – зиндон. (64. 216-б)

Балалуу үй – күлкүнүн куту,
Баласыз үй – кубанычтын жуту. (40. 17-б)

- Болали уйда сир ётмас. (64. 216-б)

Балалуу үйдө сыр жок. (29. 73-б)

- Гилам сотсанг, қўшнингга сот,
Бир четида ўзинг ўтирасан. (64. 218-б)

Кийиз сатсаң айлыңа сат,
Бир чекесин салынып жат. (40. 69-б)

- Икки хотин олибсан,
Бир балога қолибсан. (63. 250-б)

Эки катын аламын деп,
Не балаага калыпмын. (33. 467-б)

- Келин ёмон эмас,
Келин келган ер ёмон. (64. 219-б)

Келин жаман эмес,
Келген жери жаман. (40. 67-б)

- Оловга тегсанг, ўчар,

Отту үйлөсө – өчөт,

- Кўшнингга тегсанг, кўчар. (63. 252-б)** Коңшуну көөлөсө – көчөт. (33. 356-б)
- **Оталик ўғил – эгалик қул. (64. 223-б)** Аталуу уул – кожалуу қул. (29. 50-б)
 - **Оталар сўзи – ақлнинг кўзи. (64. 102-б)** Оталар сөзү – ақылдын көзү. (33. 70-б)
 - **Хотин яхши – эр яхши. (63. 254-б)** Катин жакшы – эр жакшы. (29. 179-б)
 - **Хотин – бўйин, Эр – бош. (63. 254-б)** Эр – баш, Катин – моюн. (33. 480-б)
 - **Хотин олсанг, ўтин ол,
Бир қучоғин ортиқ ол. (63. 254-б)** Катин алсаң отун ал,
Бир қучагын ашық ал. (33. 269-б)
 - **Эри-хотин уришар,
Эси кетган бўлишар. (63. 255-б)** Эрдн-катин урушат,
Эсн кеткен болушат. (33. 486-б)
 - **Яхши хотин – ярим ризқ. (63. 258-б)** Жакшы катин – жарым ырыс. (33. 170-б)
 - **Яхши тўн – тўй савлати,
Яхши хотин – уй зийнати. (63. 258-б)** Жакшы катин – ўйдун көркү,
Жакшы чапан – тойдун көркү. (33. 170-б)
 - **Яхши келин – келин,
Ёмон келин – ўлим. (63. 256-б)** Жакшы келин – келин,
Жаман келин – өлүм. (33. 171-б)
 - **Ўз уйим – ўлан тўшагим. (63. 259-б)** Өз ўйүм – өлөң төшөгүм. (33. 360-б)
 - **Ўзинг суйганни олгунча,
Ўзингни суйганни ол. (63. 259-б)** Өзүң сўйгөндү алба,
Өзүңдү сўйгөндү ал. (33. 363-б)
 - **Қиз – қўноқ. (63. 279-б)** Қыз – конок. (29.219-б)

- Қизни бешикка сол, Кызды бешикке салганда,
Сепини сандикка сол. (63. 377-б) Себин сандыкка сал. (40. 80-б)

- Қўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис. (63. 262-б)
Коңшуң көр болсо, көзүңдү қис. (33. 303-б)

- Қўшнинг яхши бўлса, кўр қизинг хам эрга тегар. (63. 262-б)
Коңшу жакшы болсо, соқур қыз эр табат. (33. 302-б)

- Ҳар ким ўз уйида подшо. (63. 262-б) Ар ким өз үйүндө кан. (33. 55-б)

- Ҳовли олма, қўшни ол. (63. 262-б) Конуш алгыча, коңшу ал. (33. 308-б)

ЙЎЛ ВА ЙЎЛДОШ ЖОЛ ЖАНА ЖОЛДОШ

- Йўл азоби – гўр азоби. (63. 468-б) Жол азабы – көр азабы. (33. 218-б)

- Йўловчининг озиғи йўлида. (63. 470-б) Жолоочунун азыгы жолунда. (33. 220-б)

- Йўртиб юрсанг, йўл унар. (63. 470-б) Жортуп жүрсөң, жол өнөр. (33. 224-б)

- Йўрға минган, йўлдошидан айрилар,
Кўп яшаган, қурдошидан айрилар.(63.470-б) Жорго минген жолдошунан айрылат,
Көп жашаган курдашынан айрылат.
(33. 223-б)

- Олис йўл отни синар, Алыс жол атты сынайт,
Оғир йўл мардни синар. (63. 470-б) Оор күн эрди сынайт. (29. 40-б)

МЕҲМОН ВА МЕҲМОНДЎСТЛИК МЕЙМАН ЖАНА МЕЙМАНДОСТУК

- **Келгунча меҳмон уялар,** Келгенче конок уялат,
Келгандан сўнг мезбон уялар. (63. 165-б) Келгенден кийин үй ээси уялат. (40. 67-б)

- **Келиш меҳмондан,** Келиш – коноктун иши,
Кетиш мезбондан. (63. 165-б) Кетириш – кожоюндун иши. (33. 276-б)

- **Келмоқ ихтиёр билан,** Келмек – көңүл,
Кетмоқ ижозат билан. (63. 165-б) Кетмек – уруксат. (33. 267-б)

- **Меҳмон келар эшикдан,** Конок кирсе эшиктен,
Ризқи келар тешикдан. (63. 166-б) Ырыскы кирет тешиктен. (40. 72-б)

- **Меҳмон келган уй – баракали. (63. 166-б)** Конок бар жерде береке бар. (33. 307-б)

- **Меҳмон оз ўтирса ҳам, кўп синар. (63. 166-б)**
Конок аз отуруп, көп сынайт. (33. 307-б)

- **Меҳмон меҳмонни севмас,** Конок конокту сүйбөйт,
Мезбон ҳаммасини севмас. (63. 166-б) Үй ээси баарын сүйбөйт. (33. 308-б)

- **Меҳмонга ош қўй,** Конокко аш кой,
Икки кўлини бўш қўй. (63. 166-б) Эки колун бош кой. (33. 308-б)

- **Меҳмон қўйдан ҳам ювош,** Конок койдон жоош,
Мой берсанг ҳам, еяверади. (63. 168-б) Май берсе жей берет. (33. 307-б)

ЁШЛИК ВА ҚАРИЛИК ЖАШТЫК ЖАНА КАРЫЛЫК

- **Бўри қариса, итга кулгу бўлар. (64. 289-б)**

Бөрү карыса, итке күлкү болот. (33. 139-б)

- Ёш келса – ишга, Жаш келсе – ишке,
Қари келса – ошга. (64. 289-б) Кары келсе – ашка. (33. 205-б)
- От босмаганни той босар. (64. 290-б) Ат баспаган жерди тай басат. (33. 64-б)
- Той от бўлса, от тинар, Тай ат болсо, ат тыныгат,
Ўғил эр бўлса – ота. (64. 300-б) Уул эр жетсе, ата тыныгат. (33. 402-б)

БАХТ, ОМАД ВА ОМАДСИЗЛИК БАКЫТ, ООМАТ ЖАНА ООМАТСЫЗДЫК

- Бахт – сандикда, калити – осмонда. Бақыт сандыкта, ачкычы асманда
(63. 194-б) (33.103-б)
- Биров ўламан деса, Бирөө өлүп жатса,
Биров куламан дейди. (63. 194-б) Бирөө күлүп жатат. (33. 132-б)
- Биров сув тополмайди ичгани, Бирөө кечээрге кечүү таппай жүрсө,
Биров сув тополмайди кечгани. (63. 194-б) Бирөө ичээрге суу таппай жүрөт.
(33.132-б)
- Бозорга бор, бахтингдан кўр. (63. 194-б) Базарга бар, бактыңан көр. (33. 93-б)
- Ориқ отга қамчи ёв, Арық атка камчы жоо,
Тешиқ томга томчи ёв. (63. 197-б) Жыртық үйгө тамчы жоо. (33. 61-б)
- Кел- кели келса, келиндан аввал қиз тугар. (63. 196-б)
Кел-келине келгенде, келинден мурун кыз тууйт. (33. 276-б)

- Темирчи такага ёлчимас, Бөзчү белбоого жарыбайт,
Бўзчи – белбоққа. (63. 198-б) Темирчи такага жарыбайт. (33. 137-б)
- Танлаб-танлаб тозга учрабди.(63. 198-б)Тандап, тандап, тазга жолукту.(33. 405-б)
- Шам ёруғи тубига тушмас.(63.199-б) Чырактын жарыгы түбүнө түшпөйт.
(33. 454-б.)

ТЎҒРИ СЎЗ ВА ЁЛҒОНЧИЛИК ТУУРА СӨЗ ЖАНА ЖАЛҒАНЧЫЛЫК

- Бетга айтганнинг захри йўқ. (63. 208-б)Бетке айткандын – заары жок. (40. 22-б)
- Гап келганда отангни аяма. (63. 209-б) Сөз келгенде атаңды аяба. (33. 387-б)
- Ёлғон гапириб яшагандан кўра Калп сүйлөп жашаганча,
Рост гапириб ўлган яхши. (63. 209-б) Чын сүйлөп өлгөн жакшы. (33. 253 б)
- Ёлғончи ўликни гувоҳ тортар. (63. 210-б)
Жалганчы өлгөн адамды күбө тартат. (33. 182-б)
- Ёлғончининг рост сўзи ҳам ёлғон. (63. 211-б)
Калпычынын чын сөзү да калпка чыгат. (33. 254-б)
- Тўғри сўз қиличдан ўткир. (63. 213-б)Туура сөз – кылычтан өткүр. (33. 426-б)
- Тўғри гап тукқанингга ёқмас. (63. 312-б)Туура сөз тууганга жакпайт. (33. 426-б)
- Сувни чим тўхтатар, Сууну чым токтотот,

- Ёлғонни – чин. (63. 212-б) Сөздү чын токтотот. (33. 397-б)
- Сўзнинг боши қаттиқ бўлса,
Охири тотлик бўлар. (63. 212-б) Сөздүн башы катуу болсо,
Аягы таттуу болот. (33. 389-б)
 - Эгри ўтирсанг ҳам, тўғри гапир. (63. 214-б) Ийри отурсанг да тўз сўйлө.
(33. 235-б)
 - Ўтирик гап жонга қасд,
Ўткир пичоқ – қинга. (63. 214-б) Өткүр бычак кинга жоо,
Өтүрүк сөз жанга жоо. (33. 374-б)
 - Кўрганни эшитган енгар. (63. 211-б) Көргөн көздү уккан кулак жеңиптир.
(33. 299-б)

ФАРОВОНЛИК ВА ЕТИШМОВЧИЛИК ЖЫРГАЛЧЫЛЫК ЖАНА ЖЕТИШПӨӨЧҮЛҮК

- Бор яраштиради,
Йўқ талаштиради. (63. 418-б) Бардык жарашып турат,
Жоктук талашып турат. (33. 411-б)
- Бир товукқа ҳам дон керак, ҳам сув. (63. 417-б) Бир тоокко да жем керек.
(29. 95-б)
- Бир қишга қуён чориғи ҳам чидар. (63. 417-б)
Коендун териси бир жылга чарыкка чыдаптыр. (33. 302-б)
- Бор ўхшатар, йўқ қақшатар. (63. 418-б) Бар окшотот, жок какшатат. (33. 110-б)
- Бор бор деса – топилар,
Йўқ бор деса – чопилар. (63. 418-б) Бар мактанса табылар,
Жок мактанса чабылар. (33. 109-б)

- Гапнинг калтаси, Сөздүн кыскасы жакшы,
Арқоннинг узуну яхши. (63. 419-б) Аркандын узуну жакшы. (33. 309-б)

- Игна ўтган жойдан ип ҳам ўтади. (63. 419-б)
Ийне өткөн жерден шоона да өтөт. (33. 234-б)

- Йўғон чўзилар, ингичка узилар. (63. 420-б) Жоон сүзүлгүчө, ичке үзүлөт.
(33. 222-б)

- Олма тагидан йироққа тушмас. (63. 420-б) Алма сабагынан алыс түшпөйт.
(33. 47-б)

- Осмон – йироқ, ер – қаттиқ. (63. 421-б) Асман – алыс, жер – катуу. (33. 62-б)

- От топилгунча, оёқ ҳам улов. (63. 421-б) Ат тапканча аяк ылоо. (33. 67-б)

- Отлиққа яёв етолмас, Аттууга жөө жете албайт,
Икковга биров ботолмас. (63. 421-б) Экөөнө бирөө бата албайт. (33. 74-б)

ТҮЙ ВА МОТАМ

ТОЙ ЖАНА АЗА

- Кафан кийган кетар, Кепин кийгенден түңүл,
Кебанак кийган келар. (63. 461-б) Кебенек кийгенден түңүлбө. (33. 278-б)

- Тириклигида сыйламасанг, ўлганида йиғлашма. (63. 462-б)
Тирүүндө сыйлашпасаң, өлгөндөн кийин ыйлашпа. (33. 413-б)

- Тўй силтови билан тўн битар. (63. 462-б) Той шылтоосу менен тон бүтөт.
(35. 96-б)

- **Тўйга борсанг, бурун бор,
Бурун борсанг ўрин бор. (63. 462-б)** Тойго барсаң мурун бар,
Мурун барсаң орун бар. (33. 419-б)
- **Тўй – тўнлиники. (63. 462-б)** Той тондуунуку, аш аттуунуку. (40. 106-б)
- **Тўйнинг бўлди-бўлдиси қизиқ. (63. 462-б)** Тойдун болорунан болоту кызык.
(35. 97-б)
- **Тўйга борсанг, тўйиб бор,
Тўй тўнингни кийиб бор. (66. 209-б)** Тойго барсаң тоюп бар,
Торко тонунду кийип бар. (33. 419-б)
- **Тўйга борсанг, тўйиб бор,
Ёмонлигинг қўйиб бор. (66. 209-б)** Тойго барсаң тоюп бар,
Жамандыгың коюп бар. (33. 419-б)
- **Тўйда тўним бер дема. (63. 462-б)** Тойдо тонум бер дебе. (33. 420-б)
- **Ўлган келмас, ўчган ёнмас. (63. 462-б)** Өлгөн тирилбейт, өчкөн жанбайт.
(33. 367-б)
- **Ўлим борнинг молини сочар,
Йўқнинг сирини очар. (63. 463-б)** Өлүм бардын малын чачат,
Жоктун абийирин ачат.
(Өлүм бардын малын чачат,
Жоктун төшүн ачат). (33. 368-б)
- **Ўлсанг гўринг кенг бўлсин,
Тирикликда – феълинг. (63. 463-б)** Өлсөң көрүң кең болсун,
Тирүүндө – пейилиң. (33. 370-б)
- **Ўлим қош билан қовоқнинг орасида. (63. 463-б)** Өлүм кабак-каштын ортосунда. (36. 85-б)
- **Қари қиз эр танламас,** Кара далы – эр тандабайт,

Ўлган одам ер танламас. (63. 463-б)
(33. 258-б)

Өлөөр адам – жер тандабайт.

ТАЪМАГИРЛИК ВА ОЧКЎЗЛИК ДУЙНӨКОРДУК ЖАНА АЧКӨЗДУК

- **Бепул кафан топилса, ўлмоқ керак. (63. 289-б)**
Бекеринен кепин табылса, өлмөк керек. (33. 117-б)
- **Бировнинг хотини қиз кўринар. (63. 290-б)**
Бирөөнүн катыны бирөөгө қыз көрүнөт. (40. 26-б)
- **Бўрининг ўзи тўйса ҳам кўзи тўймас. (63. 290-б)**
Берүнүн өзү тойсо да көзү тойбойт. (34. 51-б)
- **Еб тўймаган, ялаб тўймас. (63. 291-б)**
Жегенге тойбогон жалаганга тоёт беле. (40. 47-б)
- **Икки кеманинг бошини тутган ғарқ бўлар. (63. 291-б)**
Эки кеменин башын кармаган сууга кетет. (33. 467-б)
- **Икки куённи қувлаган бирини ҳам тутолмас. (63. 291-б)**
Эки коёнду кууган бирин да кармай албайт. (33. 467-б)
- **Кўнгил ўйга тўлмас,** Адам ойго тойбойт,
Бўри – қўйга. (63. 292-б) Берү койго тойбойт. (36 .8-б)
- **Кўпга югурган оздан қолар. (63. 292-б)** Көптөн үмүт эткен аздан куру калат.
(40. 75-б)
- **Безбетга қошиқ берсанг,** Нысапсызга кашык салсаң,

- Бор борини ейди,
Уятсиз – орини. (63. 320-б) Бар барын жейт,
Уятсыз арын жейт. (33. 109-б)
- Йигитнинг хуни – юз йилқи,
Ор-номуси – минг йилқи. (63. 320-б) Жигиттин куну – жүз жылкы,
Ары – миң жылкы. (33. 214-б)
- Калдан тароқ сўрама. (63. 321-б) Таздан тарак сурабайт. (33. 402-б)
- Мол сақлама, ор сақла. (63. 321-б) Мал сактаба, ар сакта. (33. 331-б)
- Номусни ёшликдан асра. (63. 321-б) Абийирди жашыңдан сакта. (33. 9-б)
- Одамни номус ўлдирар,
Қуённи – қамиш. (63. 321-б) Коёнду камыш өлтүрөт,
Азаматты намыс өлтүрөт. (33. 302-б)
- Саёқ юрган таёқ ер. (63. 322-б) Саяк жүрсөң, таяк жейсиң. (33. 382-б)
- Уят – ўлимдан қаттиқ. (63. 322-б) Уят – өлүмдөн катуу. (40. 112-б)
- Эр номуси – эл номуси. (63. 323-б) Эр намысы – эл намысы. (40. 123-б)
- Ғунажин кўз сузмаса,
Буқача ип узмас. (63. 325-б) Кунаажын көзүн сүзбөсө,
Бука жибин үзбөйт. (33. 316-б)

КАМТАРЛИК ВА МАНМАНЛИК

КИЧИ ПЕЙИЛДУУЛУК ЖАНА МЕНМЕНСИНГЕНДИК

- Бақ-бақ этган такани,
Ёмғир ёққанда кўр.
Шақ-шақ этган келинни, Бак-бак этген текени
Суу кечкенде көрөрбүз.
Шак-шак эткен катынды

- Сигир соққанда кўр. (63. 182-б)**
- Кыз бергенде көрөрбүз.
Так-так эткен келинди
Үй чечкенде көрөрбүз. (33. 102-б)
- **Бақ-бақ этган такани**
Қор босганда кўр.
Манман деган йигитни
Ёв босганда кўр. (63. 182-б)
- Бапылдаган текени
Суу кечкенде көрөбүз.
Менменсинген жигитти
Жоо келгенде көрөбүз.
Чеченсинген жигитти
Доо келгенде көрөбүз. (33. 102-б)
- **Борликда мақтанма,**
Йўқликда қайғурма. (63. 183-б)
- Барга мактанба,
Жокко кайгырба. (33. 110-б)
- **Кеккайганга кеккайгин,**
Бошинг кўкка етгунча.
Эгилганга эгилгин,
Бошинг ерга теккунча. (63. 186-б)
- Эңкейгенге эңкейгин,
Башың жерге тийгенче.
Чалкайганга чалкайгин,
Төбөң көккө тийгенче. (33. 465-б)
- **Кишнаган айғирнинг уюрини кўр,**
Чиранган йигитнинг – уйин. (63. 186-б)
- Кишенеген айгырдын үйрүн көр,
Чиренген жигиттин үйүн көр.
(33. 284-б)
- **Мулланинг олдида тилингни тий,**
Устанинг олдида – қўлингни. (63. 187-б)
- Уста барда колуң тий,
Молдо барда тилиң тий.
(33. 433-б)
- **Оғзи билан ўроқ ўрган,**
Оёғи билан машоқ терар. (63. 188-б)
- Оозу менен орок оруп,
Буту менен машак терет. (33. 350-б)
- **Сирти ялтироқнинг – ичи қалтироқ.(63. 188-б)**
- Сырты жылтырак, ичи калтырак. (33. 399-б)

- Сичқон сиғмас инига, Чычкан ийнине кире албай жатып,
Ғалвир боғлар думига. (63. 188-б) Куйругуна калбыр байлаптыр. (33. 455-б)
- Ызингни эр билсанг, Өзүңдү эр ойлосоң,
Ызгани шер бил. (63. 191-б) Өзгөнү шер ойло. (33. 363-б)
- Ызингни ызинг мақтама, Өзүңдү өзүң мактаба,
Сени биров мактасин. (63. 191-б) өзгө мактасын. (33. 363-б)

ФОЙДА ВА ЗАРАР ПАЙДА ЖАНА ЗЫЯН

- Аччиқ – душман, Ақл – дўст. (63. 387-б) Ачуу – душман, Акыл – дос. (33.80-б)
- Йўқолиб топилган мол – ўлжа, Жоголуп табылган мал – олжо,
Оғриб соғайган жон – ўлжа. (63. 390-б) Ооруп айыккан жан – олжо. (33. 217-б)
- Кулчали бола суюмли келар. (63. 390-б)
Колунда тоочу бар бала сүйгүнчүктүү. (33. 306-б)
- Ортиқча давлат бош ёрмас. (63. 392-б) Артык дөөлөт баш жарбайт. (33. 60-б)
- Отадан олтов бўлгунча, Аталаштан алтоо болгуча,
Онадан икков бўл. (63. 392-б) Энелештен экөө бол. (33. 71-б)
- Отанинг очган йўли бор, Атанын салган жолу бар,
Онанинг бичган тўни бор. (63. 392-б) Эненин бычкан тону бар. (33. 72-б)
- Савдо – соқол сийпагунча. (63. 393-б) Соода – сакал сийпаганча. (33. 392-б)

- **Чиқадиган чиқмасдан,** Чыгаша чыкпай,
Кирадиган кирмайди. (63. 394-б) Киреше кирбейт. (33. 452-б)
- **Ҳар каллада минг ҳаёл. (63. 395-б)** Ар бир башта миң кыял. (33. 54-б)

САБАБ, БАҲОНА ВА НАТИЖА СЕБЕП, ШЫЛТОО ЖАНА НАТЫЙЖА

- **Бермас қизнинг қалини кўп. (63. 346-б)** Бербес қыздын қалыңы оор. (40. 21-б)
- **Бояги-бояги, бой хўжанинг таёғи. (63. 346-б)**
Баягы-баягы, Байкожонун таягы. (33.115-б)
- **Буғдойнинг борар жойи тегирмон. (63. 346-б)**
Буудайдын барар жери тегирмен. (33. 146-б)
- **Йиғлагиси келган бола,** Ыйлаар бала атасынын
Отасининг соқолини ўйнар. (63. 346-б) сакалы менен ойнойт. (33. 459-б)
- **Мол чиқасига келса, Эгаси сабабчи. (63. 347-б)** Чыгаша малга ээси баш.
(33. 452-б)
- **Нима эксанг, шуни ўрасан. (63. 347-б)** Эмнени эксең, ошону оросуң. (33. 478-б)
- **От ағнаса, тук қолар. (63. 347-б)** Ат оонаган жерде тук қалат. (33. 66-б)
- **Сукут – аломати ризо. (63. 348-б)** Унчукпаган – макулдуктун белгиси. (33. 432-б)
- **Шолининг баҳонасида** Шалынын аркасы менен
курмак сув ичар. (63. 348-б) күрмөк суу ичет. (29. 126-б)

- Эшаги – бир танга,
Тўқими – минг танга. (63. 349-б)

Эшеги – бир теңге,
Токуму – миң теңге. (33. 496-б)

- Эшакнинг юки енгил бўлса,
ётагон бўлар. (63. 349-б)

Эшектин жүгү жеңил болсо,
жаталак болот. (33. 497-б)

ГЎЗАЛЛИК ВА ХУНУКЛИК СУЛУУЛУК ЖАНА КӨРКСҮЗДҮК

- Бозорга – баққол,
Йигитга – соқол. (63. 176-б)
- Гул ўсса – ернинг кўрки,
Қиз ўсса – элнинг кўрки. (63. 176-б)
- Ойда ҳам доғ бор. (63. 178-б)
- Сулув сулув эмас, суйган сулув. (63. 179-б)

Базар көркү – бакал,
Эр көркү – сакал. (33. 93 б)
Гүл өссө – жердин көркү,
Кыз өссө – үйдүн көркү. (33. 149-б)
Айдын да темгили бар. (33. 27-б)

Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу.(40. 100-б)

- Сулуvidан жилуви яхши. (63. 179-б) Сулуулугунан жылуулугу артык.(33. 394-б)

САХИЙЛИК ВА БАХИЛЛИК БЕРЕШЕНДИК ЖАНА САРАҢДЫК

- Бахилнинг боғи кўкармас,
Кўкарса ҳам мева бермас. (63. 169-б)

Бакылдын багы көгөрбөйт,
Көгөрсө да көбөйбөйт. (33. 103-б)

- Берарманга бешов кўп,
Оларманга олтов оз. (63. 170-б)

Бергенге беш да көп,
Алганга алтымыш да аз. (33. 118-б)

- Берганга бир ҳам кўп,
Олганга ўн ҳам оз. (63. 170-б)

Бергенге бир да көп,
Алганга жүз да аз. (33. 118-б)

- **Берағон кўлим – олағон. (63. 170-б)** Береген колум алаган. (33. 118-б)

- **Бермаганни бериб уялтир. (63. 170-б)** Бербегенди берип уялт. (33. 117-б)

- **Бермаснинг оши пишмас,** Бербестин ашы бышпас,
Пишса ҳам қозонидан тушмас.(63. 170-б) Бышса да казандан түшпөс. (33. 117-б)

- **Бор бўлса, кўролмайди,** Бар болсо, көрө албайт,
Йўк бўлса, беролмайди. (63. 171-б) Жок болсо, бере албайт. (33. 109-б)

- **Ема, ичма, бўл бахил,** Ичпей, жебей, бакыл бол,
Бой бўлмасанг, мен кафил. (63. 171-б) Бай болбосоң мага кел. (33. 240-б)

- **Емас ерга ўт битар,** Жебес жерге чөп бүтөт,
Ичмас ерга сув битар. (63. 171-б) Ичпес жерге суу бүтөт. (33. 207-б)

- **Кенг бўлсанг, кам бўлмайсан.(63.171-б)** Кең болсоң, кем болбойсуң. (33. 274-б)

- **Ол, десанг, суюнар,** Бер, десең – үтүрөйт.
Бер, десанг, куюнар. (63. 172-б) Ал, десең – жылмаят. (33. 117-б)

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Абдурахимов М. Ўзбекча-русча афоризмлар луғати. – Тошкент: Фан, 1986.
3. Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1991.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1991.
5. Ан-наъим. Арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент: Мерос, 2003.
6. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. – Москва, 1957.
7. Аникин В.П., Круглов Ю.Г. Русское народное поэтическое творчество. Ленинград, 1987.
8. Аристотель. Поэтика. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980.
9. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – Москва: Русский язык, 1989.
10. Бектенов З., Байжиев Т. Кыргыз адабияты. – Бишкек, 1993.
11. Бердақ Ю. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча луғат. Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
12. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
13. Бўриев О. Холиқов Д. Туркона анъана ва удумлар – миллат кўрки. – Тошкент: “Минҳож” саҳоват нашриёти, 1998.
14. Вамбери Ҳ. Чиғатой тили дарслиги. – Лейпциг, 1867.
15. Вамбери Г. Очерки Средней Азии. – Москва, 1868.
16. Всемирная история. Энциклопедия. 15 томах. 1-том. – Москва: Аванта, 1995.
17. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. – Ленинград, 1967.
18. Даль В.И. Русские народные пословицы и поговорки. – Москва, 1989.
19. Жаббаров И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
20. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Ленинград: Наука, 1979.
21. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент: Фан, 1991.

22. Жўраев М. Фольклошунослик асослари. – Тошкент: Фан, 2009.
23. Жўраева Б. Мақолларда синонимия ҳодисаси// Ўзбек тили ва адабиёти. 2000. № 5. – Б. 58-62.
24. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лақаптары. – Фрунзе: Мектеп, 1972.
25. Имомов К., МирзаевТ., Саримсоқов Б,Сафаров О. Ўзбек халқ поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
26. История литератур народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Издательство МГУ., 1960.
27. Кыргыздын макалдары менен лақаптары. Түзүүчү: Керимжанова Б. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1948.
28. Керимжанова Б. Кыргыз элинин макал жана лақаптары. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1955.
29. Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения (Составил и перевел Сыргабек Шамбаев). – Фрунзе: Мектеп, 1979.
30. Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. 1-2-3- том.Тошкент: Фан, 1963.
31. Коновалов П. Киргизские пословицы и поговорки. – Кыргызстан Илимдер Акад. Тил жана адаб. Инс. Кол жазма фондусу.Инв. № 798, 1948.
32. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7 томдук. 1-том. Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек : Мектеп, 2002.
33. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү 10551. Жыйнаган: М.Ибрагимов. – Карабалта, 2005.
34. Кыргыз макал-лақаптары. Түзгөн жана баш сөзүн жазган Шаршеке Усупбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
35. Кытайдагы кыргыз эл макал-лақаптары. (Баш сөзүн жазган жана жооптуу редактору С.Ибрагимов, жыйнаган Нурмамбет Саскоп, кыргыз алфавитинде кайрадан жазып чыккан Н.К.Рысмендеева). – Бишкек: Экология жана жаратылышты пайдалануу институту, 2004.
36. Кыргызские пословицы-поговорки на кыргызско-русском языке. (сост. Н.Н.Сарбагышова). – Бишкек, 2007.

37. Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы. – Москва: Высшая школа, 1990.
38. Мадаев О. Мақоллар оламида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1984.
39. Мадаев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Шарқ, 2001.
40. Мақал-лақаптар. (Түзүүчү А.Алсеитов). – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2005.
41. Мақалдар. Жыйнаган К. Мифтаков. Кыргызстан. Илимдер Акад. Тил жана адаб. Инс. Кол жазма фондусу. Инв. №433. Бишкек, 76., 1927.
42. Манас. Таржимон Т.Адашбоев. – Тошкент: Чўлпон нашриёти. 1995.
43. Манас энциклопедияси. Кыргыз энциклопедиясынын Башкы «Мурас» илмий пропагандалык ишкер долбоору. – Бишкек, 1995.
44. Машарипова З. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. –Тошкент, 2008.
45. Пословицы и поговорки кыргызского народа. Из собрания академика К.К.Юдахина. – Бишкек, 1997.
46. Раҳимбоева Д. Мақолларнинг таркибий тузилишидаги типологик хусусиятлар//Ўзбек тили ва адабиёти. 2000. №5. – Б. 48-49.
47. Раҳимбоева Д. Синонимик мақоллар//Ўзбек тили ва адабиёти 2001. №4. – Б. 36-37.
48. Раҳмонов Н. Турк ҳоқонлиги тарихи. – Тошкент: Мерос, 1993.
49. Русско-киргизский словарь. Под ред. К.Юдахина. – Москва, 1944.
- 50.Саримсоқов Б. Халқ тафаккурининг олмос қатралари//Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: Фан, 1981.
51. Саримсоқов Б. Мақоллар ҳақида. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент, 1978.
52. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004.
53. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986.
54. Соатов Б. Жанровая специфика и поэтические особенности узбекских народных пословиц. АКД. Ташкент, 1990.
55. Соатов Б. Паремнологик жанрларнинг ўзаро муносабатлари масаласига доир//Ўзбек тили ва адабиёти. 1998. №3. – Б. 36-38.

56. Соатов Б. Мақолнинг жанр табиатига доир//Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. – №6. – Б. 38-41.
57. Сулаймонов М. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. – Наманган, 2008.
58. Төлөев Ж. Кыргыз макал-лакаптары. – Фрунзе, 1985.
59. Тил жөнүндөгү макал-лакаптар жана учкул сөздөр. Түзгөндөр: А.Жалилов, А.Абдуманнап уулу. – Ош: Ош облустук басмаканасы, 2000.
60. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг ўзбекча-русча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979.
61. Шарафиддинов Х. Рифма и её функционально-стилистические особенности в структуре узбекских пословиц. АКД. – Ташкент, 1985.
62. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент: Меҳнат, 1990.
63. Ўзбек халқ мақоллари. (Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусақулов, Б.Саримсоқов). – Тошкент: Шарқ. 2003.
64. Ўзбек халқ мақоллари. (Тузувчилар: Б.Саримсоқов, А.Мусақулов, М.Мадраҳимов). – Тошкент: Фан, 1981.
65. Ўзбек фольклори очерклари. 3 жилдлик.1-жилд. – Тошкент: Фан, 1988.
66. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. Ҳ.Бердиёров, Р.Расулов. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
67. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Фан, 2007.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
Мақолнинг жанр атамаси ва ўзига хос поэтик табиати.....	7
Паремик жанрларнинг ўзаро муносабати.....	16
Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг генезиси ва бадий тақомили.....	36
Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларида ижтимоий ҳаёт, маданий омиллар, географик реалиялар ва табиат тасвири.....	48
Урф-одат, удум, маросим ва миллий анъаналар билан боғлиқ муштарак мақоллар.....	53
Ўзбек ва қирғиз халқ мақолларининг бадиияти.....	67
Ватан ва ватанпарварлик Мекен жана мекенге берилгендик.....	84
Жамоатчилик ва худбинлик Коомчулук жана өзүмчүлдүк	86
Дўстлик ва душманлик Достук жана душмандык	88
Меҳнатсеварлик ва ишёқмаслик Эмгекчилдик жана жалкоолук	90
Яхши сўз ва ёмон сўз Жакшы сөз жана жаман сөз	91
Яхшилик ва ёмонлик Жакшылык жана жамандык	95
Донолик ва нодонлик Акылдуулук жана наадандык	100
Одоб ва одобсизлик Адеп жана адепсиздик	102
Илм, касб-ҳунар ва илмсизлик Илим, кесип-өнөр жана илимсиздик	104

Аҳиллик ва ноаҳиллик	
Биримдик жана биримсиздик	106
Оила ва қўшничилик	
Үй-бўлө жана коңшучулук	108
Йўл ва йўлдош	
Жол жана жолдош	110
Меҳмон ва меҳмондўстлик	
Мейман жана меймандостук	110
Ёшлик ва қарилик	
Жаштык жана карылык	111
Бахт, омад ва омадсизлик	
Бакыт, оомат жана ооматсыздык	112
Тўғри сўз ва ёлғончилик	
Туура сөз жана жалганчылык	113
Фаровонлик ва етишмовчилик	
Жыргалчылык жана жетишпөөчүлүк	114
Тўй ва мотам	
Той жана аза	115
Таъмагирлик ва очкўзлик	
Дүйнөкордук жана ачкөздүк	116
Ор-номус ва номуссизлик	
Ар-намыс жана намыссыздык	118
Камтарлик ва манманлик	
Кичи пейилдүүлүк жана менменсигендик	119
Фойда ва зарар	
Пайда жана зыян	121

Сабаб, баҳона ва натижа	
Себеп, шылтоо жана натыйжа	121
Гўзаллик ва хунуклик	
Сулуулук жана көркөсүздүк	123
Сахийлик ва бахиллик	
Берешендик жана сараңдык.....	123
Фойдаланилган адабиётлар руйхати.....	125